

Az új magyar történeti szintézis előmunkálatai

WELLMANN IMRE

Népesség és mezőgazdaság a XVII. és a XVIII. század fordulóján

Pusztuló népesség

„Ubi populus, ibi obulus” — ahol népesség van, ott pénz is van, hangoztatták a XVII. század végén a Habsburg-birodalomban is terjedő merkantilista fel fogás szószólói. Más szóval: ha növekszik a népesség, több pénz forog az országban, s az uralkodó jövedelme is gyarapodik.

Amikor a termelőerők e döntő összetevőjének megbecsülése hangsúlyossá vált, Európa nagy részén éppen hullámvölgybe jutott a népesedés. 1600 és 1740 között sűrű háborús pusztítások és járványok, sorozatos rossz termések, hűvösebbre fordult éghajlat a népszaporodás lassubbodását eredményezték. Megbízható számadatokkal persze ebből az időből nem rendelkezünk; a tulajdonképpeni statisztikai felvételek korszaka messze van még. Becslések szerint azonban míg 1700-tól 1800-ig nem kevesebb, mint 63,5, a megelőző száz esztendő során csupán 29,2%-kal növekedett Európa népessége.

Magyarország sorsa különösen tragikusan alakult ebben a vonatkozásban, már a XVI. század elejétől fogva. 1500 táján 4,0 millióra tehetjük az ország lakosságát, Erdélyt, a Temesközt, Szlavóniát, Horvátországot beleértve; ez akkor közel 5,8%-át alkotta Európának. 180 év múlva, a török uralomtól megsza badító háború előestéjén ezek a számok körülbelül így alakultak: 4,2 millió, 3,8%. Ez a 34,5%-kal megkevesbedett részesedés Európa lakosságszámában nem annyira a török uralom sorvasztó súlyának, mint a vele kapcsolatos háborúk s a hozzájuk gyakran társuló járványok életet és termelőeszközöket megsemmisítő hatásának tulajdonítható. Az 1514-i parasztháború, főképp a nyomában járó megtorlás révén, majd a mohácsi katasztrófához s a török 1541-i berendezkedéséhez és terjeszkedéséhez kapcsolódó hadjáratok a tőlük elválaszthatatlan öldökléssel, égetéssel, rabszíjra fűzött foglyok szomorú seregével, azután a XVI. és a XVII. század fordulóján a rendkívül pusztító tizenöt éves háború, az 1660 körüli évek Erdélyt s a nyugati-északnyugati részeket sújtó seregjárásai, közbül a végvárak mentén szüntelen kiújuló harcokkal meg a Habsburg-ellenes küzdelmekkel: sokkal nagyobb mértékben járultak hozzá, hogy az ország népessége 18 évtized alatt nem, mint egész Európáé 58,7, hanem pusztán 5,0%-kal gyarapodjék.

A megpróbáltatásoknak azonban ezzel korántsem volt vége. Még meg sem kezdődött a török világnak véget vető háború, máris újabb terhek zúdultak az ország nyugati és északi részének lakosságára. A legsúlyosabb csapást az idegen katonaság jelentette, melyet a Wesselényi-szövetkezést követő Habsburg-önkényuralom ültetett a „királyi Magyarország” népének nyakára. A bécsi udvar gyakori pénzzavarai, rossz szervezés, itt-ott hűtlen kezelés mind hozzájárultak, hogy a hadinép ellátásában fennakadások keletkezzenek; ilyenkor aztán az az

adófizető nép rovására kárpótolta magát. Tudjuk, a magyar végvári katonaság esetében még sokkal inkább napirenden volt, hogy nem jutott neki „sem pénz, sem posztó”. Lerongyolódva s nyomasztó fizetelenségben gyakran portyázásra adta magát, mélyen be a török területre, elhajtva lábasjóságot, elhurcolva mindent, miben hiányt szenvedett s amit a lakosság elővigyázatból templomokba s rejtékhelyekre nem menekített. Amint a szentesiek írták: „A sok csavargó és a háború miatt csak úgy látszunk lakni, mintha csak ágon ülnénk, mert a mi jószágoskánk a tatártól megmaradt, a magyar csavargók falkástul előveszik, úgy hajtják, egy lovat sem tarthatunk, mindjárt elvonják, házunkból kivonsznak, s úgy sarcoltatnak, ha mezőn kapnak, vernek, taposnak, ruháinkat elvonszszak”. S a Felvidékről, hol az elnyomó önkénnyel szemben bontakozásnak indult a bújdosók felkelése, csaknem ugyanezt adják hírül: „A falukon levő szegénység most is csak úgy van mint az elrepülő madár”, van is, nincs is otthon lakása. A hasonló kifejezésnek azonban fokozott nyomatékot ad, hogy itt a nép idegen katonasággal áll szemben, mely a kuruc mozgalmak ürügyén ellenségként bánik az országgal. Ha Thököly úgy gondoskodott csapatainak 6 heti ellátásáról, hogy a paraszt, kihez katonáját télire beszállásolta, köteles volt ezt felruházni vagy helyette pénzt adni, 2—2 jobbjágy egy vágómarhát szolgáltatni, az egész falu pedig 10 kuruc fegyveres mellé 1 szekeret állítani, megrakva 10 köből liszttel, 1 sertés sózott húásával, szalonnájával s 1 kocka kóssóval — a német parancsnokok messze túltettek rajta, nem ismerve rendet és mértéket. Ahol csapataik „csupán” átvonultak, a falusi nép gabonásvermeit fölverték, marháját elhajtották, gyakran a házakat is elhordták vagy föléggették. Ahova pedig huzamosabban befészkeltek magukat, kisajtottak a parasztból mindent, amit csak lehetett. A szegénység odáig jutott kétségbeesésében, hogy sokan, pusztán hagyván falujukat, koldulásra adták fejüket, vagy pedig kurucnak, esetleg labancnak álltak. Tél vége felé már alig várta a nép, hogy kissé melegebbre forduljon az idő, s elbújdoshasson hajlékából; de előfordult, hogy az elszéledéstől téli fürgeteg sem tudta visszatartani. Thököly maga jegyezte föl 1680 januárjában, hogy Liptó megyétől el egészen Erdélyig „senki erősségeken kívül házában nem lakhatik, még ily télnek idején sem”.

Am a pusztulás legmélyebb örvényeibe igazában a törököt kiűző háború idején sodródott a föld népe. Az 1683-mal kezdődő 28 esztendő, mindössze 4 közbeeső év (1699—1703) leszámításával, újabb, végül a pestis szörnyű pusztításával tetézett háborús nyomorúságot zúdított az országra. A török iga lerázásáért drága árat kellett fizetni: a nép oldaláról nézve, a magyarság egész története folyamán alig akadt nyomasztóbb időszak a XVII. század nyolcvanas s részben kilencvenes éveinél. Legtöbb szenvedés a felszabadításra kerülő országrész népét sújtotta: ahol a háború tűzfolyama végighullámozott, nagyrészt semmivé lett az is, ami a török uralmat úgy-ahogy kibőjtölve valamiképp megmaradt. Az annyiszor hiába ostromolt Buda, majd Eger és Fehérvár eleste után nyilvánvaló lett, hogy a félhold uralmának napjai meg vannak számlálva Magyarországon. Ha addig a török uralom fenntartásának érdeke elvben a nép megmaradásának lehetővé tételét javallotta is, most, hogy hatalma veszendőbe ment, semmi kíméletre nem látott okot többé. A harci cselekményeken túl a visszazúduló oszmán hadak útját öldöklés, rabságba hurcolás, pusztítás alig kitörölhető nyomai jelezték. Sőt a keresztény csapatok részéről is adódott rá példa, hogy a biztonságosnak vélt fedezékbe menekült népet — váratlan veszteségüket a helybeliek törökkel való cimborálásának tulajdonítván — az oltári szentséggel eléjük vonuló pappal együtt lemészárolták.

A hadműveletek 16 esztendőig való elhúzódása már magában véve lehengetlővé tette azok hatását. Ráadásul a keresztény sereg nem egységes frontban

gördült előre, nem úgy, hogy a mögöttes részek már teljes biztonságban tudhatták volna magukat. Ha a dél felé való előnyomulást egy-egy keletre vagy nyugatra fekvő erősség ostroma feltartóztatta volna, egyelőre inkább lemondtak ezek elfoglalásáról. Így történt, hogy Egerben és Székesfehérváron még ott ült a török, midőn Pétervárad már keresztény kézre került, sőt a hadműveletek már mélyen benn Szerbiában folytak, de Kanizsának, Váradnak, Gyulának még esztendőig kellett várniuk szabadítóra. S addig a török helyőrségek, ki-kicsapva, végképp elpusztították a környéket, melynek megtartásához már nem fűzhetek komoly reményeket.

Bajos lenne akár csak hozzávetőleg is fölbecsülni, amit a török pusztítás s az azt megtetőző visszafoglaló háború emberéletben s az emberi munka eredményeiben semmivé tett, letörölt az ország középső s déli részének arculatáról. A veszteségeket csupán az enyhítette, hogy a török igát végigszenvedett ország-rész népének már nemzedékeken át beléje rögződött gyakorlata volt a fenyegető veszedelmek elől való elmenekülésben. Amint közvetlen fenyegetésnek vette hírt, egy-egy falu apraja-nagyja, ha csak tehetette, minden könnyebben mozdítható értékével, főképp lábasjóságával valami kevésbé hozzáférhető helyre futott, s ott lappangott, míg csak a veszély el nem múlt a feje fölül. Leginkább még a Dunántúl dombos-erdős vidékén lehetett valamelyes védelmet találni; már a nyílt alföldi tájon legföljebb mocsarak, nádasok szolgálhattak itt-ott búvóhelyül a császári és a török seregek két tüze közé szoruló lakosságnak. De túl azon, hogy a menekülés mindig az életfenntartó eszközök jelentős részének elvesztésével járt, sok esetben sem az ilyen elrejtőzés nem járt sikerrel, sem az Alföldön már sok vihart kiállt kiváltságos mezővárosokba húzódás nem segített.

A föld népét elborító mérhetetlen szenvedésről valamelyes fogalmat adhat egy-egy vidék sorsának alakulása. Heves megyére a Buda visszafoglalása körüli időben egész történetének legsúlyosabb megpróbáltatásai szakadtak. Egykori mintegy 200 helységéből 1686 végén mindössze 2-ben pislákkolt valamelyes élet, a többiből erdőkbe, nádasokba vette magát a német katonaság elől, aki csak tudta. A leírhatatlan nyomorúság közepett csak egy esztendő múlva, Egernek a töröktől való visszahódításával derengett föl a jobb jövő ígérete. Pest megyének 1683-ban még $147\frac{3}{4}$ adózó portáját irták össze; a következő 3 év alatt számuk közel hetedrésszére fogyott s 1695-ig nem érte el a háború előttinek háromnegyedét. Váctól lefelé több mint 5000 km²-nyi területen még 64 népes helységet tartottak nyilván a felszabadító háború kezdő évében; s bár a vidék jó negyedrészen dombok, erdők valamelyes védelmet nyújtottak, Buda visszavívásának idején mindössze 2 maradt belőlük, a többi 62 lakatlanná vált mind. A Hortobágy vidékén öt napi járőföldre nem talált falut s csak csoportosan mert átkelni a pusztaságon az utazó. A hatalmas kiterjedésű Bihar megyében Várad 1692-i visszafoglalása után 112 lakott helységet irtak össze; a többi pusztán hevert, pedig ott egyfelől a Sárrét mocsarai körül, másrészt a hegyekben, erdőkben szép számú búvóhelyek kínálkoztak. De még azután is, 1693-ban, majd 1697-ben tatár hordák dúlták végig az újjáépülni kezdő vidéket. A Körös mentének falvai 1698-ban még lakatlanul ásítottak, egyedül Békésben lehetett 10 családra bukkanni. Lenn a Duna mentén, a Bácskában Pétervárad és Futak körül széltében-hosszában egyetlen lakott helyre sem akadt az előnyomuló keresztény sereg; 1698-ban is csak 11 újjáéledő település emelkedett ki megyeszerte a 153 pusztá tengeréből. Baranya vármegyében a falvak s bennük a házak nagy része elpusztult, földbe vájt lyukakban tengődött, helyenként mocsaras helyekre s szőlőhegyekbe vette magát, ki a lakoságból életben maradt. A Veszprém megyei Szentgálon hosszú évekbe telt, míg

lakói közül visszazállingóztak, kiknek a török elhurcolástól sikerült megmenekedniük. Az egész Dunántúlon, beleértve a török pusztítástól megkímélt részeket, 2651 község mellett 1398 pusztát számláltak össze a XVII. és a XVIII. század fordulóján. Ugyanekkor a Jászkunság részletes összeírása a várdi, gyulai és jenői török-tatár őrség végső pusztításai után 17 lakott helység mellett 70 pusztát sorol elő, s az utóbbiak körül 51-ben még világosan felismerhetők az egykori templomok — Alföld-szerte szinte egyedüli tartós építmények — romjai vagy pusztalapjai.

Bár a török uralomtól megvédett vidékeket harci cselekmények Thököly csillagának lehanyaglása óta közvetlenül nem sújtották, a háborús idővel járó népességfogyasztó pusztulásból és nyomorúságból nekik is bőven kijutott. Rendkívül súlyos következményekkel járt már maga a tény, hogy nagyrészt erre a területre nehezedett a törököt kiűző seregek eltartásának roppant terhe. Nem elég, hogy 32 megyének nagyobb részt kellett vállalni az ember- és lóporciókból, melyekben a katonaság ellátását megszabták, mint a sokkal jobb anyagi erőben levő örökös tartományoknak. Ráadásul amit ebből készpénzben kellett adni, a Lajtán innen magasabb kulcs szerint számították, holott pénzhez jutni, mezőgazdasági cikkekért illő árat kapni sokkal nehezebb volt Magyarországon. Mindehhez még rossz szervezés is járult: ezredeket 8 havi téli kvártélyra osztottak olyan megyébe, hol minden lehetőséget kimerítve is csak 3 hónapig tudták élelmezni magukat; egyik ezred Ung megyében, „majdnem pusztá vidéken”, kis híján éhen veszett, sőt 1684 decemberében egyik hadtestből vagy 3000-en valóban éhen pusztultak, bár végül emberhús evéstől sem riadtak vissza. De az egészet az idegen katonaságnak most már a török uralomtól megmenekedett egész országrészen eláradó önkényeskedése, túlkapásai, visszaélései tették valósággal elviselhetetlenné.

Odáig jutott a dolog, hogy magyar urak nem haboztak megüzenni a bécsi udvarnak: ezt a fejtelenséget és túlterhelést nem nézhetik tovább, inkább kockára tesznek mindent, de lerázzák a szolgaság jármát. A lojális Esterházy Pál nádor is szükségesnek látta figyelmeztetni I. Lipót királyt: száz év alatt nem fizetett annyit az ország, mint legutóbb két esztendőn át az idegen katonaságnak; aligha van még egy keresztény ország, mely hasonló sanyarú sorsra jutott volna; ha ez így megy tovább, a nép egymásután otthagya ősei földjét, s akkor a fejedelem hovatovább sivár pusztaságok és lakatlan erdők felett fog uralkodni csupán.

Azt lehetne mondani: ezúttal is levon a magyar uralkodó osztály megnyilatkozásainak értékéből, hogy saját jövedelmét féltve festette sötét színekkel a jobbagyaira súlyosodó állami túlterhelést. De mégsem lehetett más, mint valóság, a felzúdulás mögött, ha a bécsi udvarhoz közelállók sem haboztak nyíltan feltárni a császári katonaság által elkövetett elrettentő tényeket. Kollonich Lipót érsek, ki germanizálással, németek betelepítése útján akarta „a forradalomra s nyugtalanságra hajlamos magyar vért” felhígítani, hogy abból a Habsburgok iránt való hűség és szeretet fakadjon, híres-hírhedt „Einrichtungswerk”-jében megrendítő képet rajzolt az ország állapotáról. A meglevő népesség megtartása is veszélyben van — írta —, mivel a súlyos adóterhek korlátlan önkényre hagyott behajtása inkább elnéptelenedésre, a királyság pusztulására vezet. A parasztságból máris sokan elmenekültek az országból, s ha földesuraiknak sikerül is történetesen egy részüket visszahozni, adószedők és hadbiztosok nyomban lecsapnak rájuk: az előbbiek kíméletlen végrehajtókként járnak el a török mértéke szerint, az utóbbiak pedig, ami megmaradna, azt is elragadják. Két ezred egyebet sem tesz, mint hogy végrehajtással gyötri a falvak lakosságát, kiűzi házából, s ráadásul nyomorékká veri, ha jajgatni mer. De ennél is elviselhetetlenebb a népre nehezedő nyo-

más, mikor a csapatok valamely falun keresztülvonulnak, vagy pedig oda szállásolják őket. Zúrzavarnak, kártételnek, kihágásnak, túlkapásnak se szeri, se száma, s nincs, aki a parasztot megoltalmazza tőlük. Valóságos hadiállapot ez: a katonaság úgy bánik Magyarországgal, mint ellenséges területtel. Ha ravaszsággal, rászedéssel nem tud kifogni a paraszton, az önkény s az erőszak fegyveréhez nyúl, és kicsikarja tőle, amit csak lehet. E legmagasabb fokra hágott, megsemmisítéssel fenyegető visszaélések láttán már-már attól kell tartani, hogy az ország teljes pusztasággá süllyed. Az ellenség nem fog habozni, hogy a szorongatott, mindenéből kifosztott népet jobb bánásmóddal a maga oldalára vonja.

De még megrázóbb a bécsi udvar félhivatalos szócsövének: Flämitzer hadbírónak tanúságtétele. Őt ugyancsak nem lehetett részrehajlással vádolni a magyarság iránt, hiszen nem kevesebbet javasolt, mint valamennyi magyarországi erősségnek félelmetesen erős német őrséggel való megrakását s — mihelyt a török portyák és a rablóbandák veszélye véget ér — az országban minden fegyver elkobzását, nemkülönben a rebellióra hajló lakosság nagy részének kiűzését s helyére hűséges nép ültetését. S íme: ő is kénytelen elismerni: az uralkodó csúfjára lábbal tapodva minden előírást és tilalmat, a német katonaság oly kíméletlenül bánik a magyarországi paraszttal, mintha az országnak nem védelmére, hanem elnéptelénítésére rendelték volna. Össze sem lehet hasonlítani, mennyivel keményebb és könyörtelenebb ez a bánásmód annál, amit a nép a kereszténység ősi ellensége: a kegyetlen, barbár török részéről kénytelen elszenvedni. Ebből józan ésszel tekintve nem következhet más, mint hogy a kielégíthetetlen vérszopóktól jogtalanul szorongatott nép szüntelen a bosszú tüzeiben ég s csak alkalomra vár, hogy az irgalmatlan igát lerázhassa. Sok kötetet lehetne megtölteni a német katonaság telhetetlen kicsikarásának, embertelen zsarolásainak, türhetetlen sanyargatásainak, féktelen erőszakoskodásainak leírásával. Ajtót s kaput tárva rossz példájukkal mindenféle visszaélésnek, a legmegbotránkoztatóbb kihágásokat a parancsnokok s a többi tisztek követik el. A szegény jobbágy véres verejtékéből sajtolják ki, ami a kvártélyon éjjel-nappal folyó dózsöléseikhez kell, ráadásul aranybányának tekintik a beszállásolást, s tekintélyes tőkét harácsolnak össze belőle. Kisajátítják a királyi kisebb haszonvételeket (malom, mészárszék, kocsmá, vásár jövedelmét), kényük-kedvük szerint vámhelyeket létesítenek, hol az áthaladó szegénységet keményen megtaksálják. Ahol csak valami vagyonról tudomást szereznek, a hadijogra hivatkozva rögtön ráteszik kezüket. Nem haboznak joghatóságot gyakorolni a jobbágyok fölött s őket — mint afféle fogoly rabszolgákat, kik azért, hogy életüket meghagyták, minden szolgaságot tartoznak elviselni — tömlöcbe vetni, vasra verni, botozni s minden elgondolható módon gyötörni, gonoszabbul a töröknél, míg csak meg nem adják, amit követelnek tőlük. Tagadhatatlan s való igaz: igen sokan már odáig jutottak, hogy kénytelenek a töröknek eladni gyermekeiket, hogy az értük kapott pénzzel a német katonát kielégítsék s a siralmas szorongattatástól szabaduljanak.

Nem pusztán költői haszonlat tehát, midőn Flämitzer a frizeket hozza fel párhuzamul, kik Tacitus szerint a rettentő nyomás alatt előbb ökreiket, majd földjüket, végül feleségüket és gyermekeiket is kénytelenek voltak áruba bocsátani. A mértéket nem ismerő anyagi megterhelésnek s az idegen zsoldosok garázdálkodásának népességfogyasztó, termelőerőket pusztító következményei számos esetben konkrétan lemérhetők. Jobbágyai nyomorúságának láttán a földesúr nem egyszer jobbnak látja mérsékelni a maga követeléseit, ha a jövőre is gondol s nem akarja, hogy birtoka munkás kezek nélkül maradjon. Bele kell törődnie, hogy alattvalói a régi egész telkek helyett földben s teherben csak negyedrészt vállal-

nak, esetleg önálló gazdáiból zsellér-állapotra szállnak alá. A csejtei uradalomban a házatlan zsellérek szolgáltatásairól teljesen le kell mondani, mert évi 25 dénáros fizetségtől is úgy visszariadnak, hogy csak kaszálás, aratás, szőlőmunka idején bújnak elő hozzáférhetetlen helyeken való lappangásukból. Az pedig szerte a „királyi Magyarországon” gyakori jelenség, hogy a falu mindenestül fölkerekedik s közeli búvóhelyet keres, amint hírül veszi, hogy csapatok közelednek; oly mértékű az iszonyodás az idegen katonaságtól, hogy a gazda inkább otthagyja otthonát, ősei földjét, melybe maga is annyi munkát, gondoskodást ölt, mindenét, ami nem mozdítható. Ha csak ilyen időleges elmenekülésről van szó, ennek még a népesedés viszonylag kevesebb kárát látja. Ám a felszabadító háború éveiben az ország nyugati és északi részeiben s Erdélyben ugrásszerűen felszökik az elhagyott, lakatlan jobbágytelkek száma. 16 uradalom összeírásai az 1683—1699. évekből a jobbágytelkek 37,90%-át mutatják pusztának; más 20 birtokon a háztartásoknak egyenesen 49,90%-a hiányzik. Sőt már teljes falvak egész sora is pusztán, fölégetve hever, világos jeléül annak, hogy gyakran a lakosság teljes eltűnésével kell számolni. Különösen az addig Thökölyt uraló vidékek nem tudták a német csapatoknak számukra újszerű jelenlétével járó rengeteg megaláztatást és nyomorúságot elviselni. Így futott 1685/86 telén a St. Croix ezred elől Lengyelországba egész Bereg megye népe. S a császári sereg benyomulásával ismét kijutott a megpróbáltatásokból Erdélynek is. Thököly már az 1684. esztendődtől „rettegetes üdö”-nek ítélte, melyben „az ruina . . . országot érezhető”. Mintegy a rákövetkező zordon másfél évtized népeségpusztító következményeit összegezve egy 1698-ban Bécsnek tett hivatalos jelentés, mely Magyarország tökéletes romlásáról (total Ruin) ad számot.

Meginduló új népesedés

A háborúnak s az idegen katonaság garázdálkodásának termelőerőket pusztító hatását alig kerülhette el az országnak egyetlen tájéka is. Amikor azonban a források helyenként arról adnak hírt, hogy a pusztává vált falvakban emberi élet nyomai tűnedeznek föl megint, ez már arra utal, hogy a hanyatlás már-már kezd túljutni legmélyebb pontjára, s fokozatosan beköszönt a fordulat, mely sorvadásból gyarapodásra váltja át a fejlődés menetét. A számban, erőben, eszközökben hallatlan mértékben megfogyatkozott nép rendkívüli életerejét mutatja, hogy annyi csüggesztő tapasztalat, annyi rettentő megpróbáltatás után is töretlen bizakodással fogott hozzá, hogy újrakezdje korábban már kilátástalannak tetsző életét. Még javában folyt a visszafoglaló háború, a mögöttes országrészen pusztaság és romok közepett máris új élet indult bontakozásnak.

Az első alapvetés érdeme kétségtelenül azokat illette, kik eleik példáját követve, a török világban is kitartottak őseik földjén, s aztán a visszafoglaló háborúval járó végső veszedelmeket is túléltek valamiképp. Amint a harci cselekmények továbbgördültek a vidékről, s ők ott már valamennyire biztonságban tudhatták magukat, előjöttek rejtekhelyükről s hozzáfogtak az új életfeltételek megteremtéséhez. Szinte meglepő, milyen gyorsan megindult a pusztává lett helységek újból való benépesülése ott, ahol a környék természeti adottságai valamelyes fedezéket nyújthattak. Váctól dél felé, hol 64 népes településből 3 évvel előbb még, 1686-ra mindössze 2 maradt, újból három esztendő múlva már 31-ben mutatkoznak ismét az élet jelei. Sőt 1701-re az adózó helységek száma (68) már

valamivel túl is haladja a török kor végén kimutathatókét — ekkor már nyilvánvalóan jövevények csatlakozásával, hiszen hat évvel előbb Pest megyének földjén mindvégig kitartott őslakosságát az egész népesség 70%-ára lehetett becsülni. Másfelől viszont, amerre hegyek, erdők, vizek természetes hátvédje teljesen hiányzott, meg ahol a hadak útja vezetett keresztül, nemcsak a népesség pusztult ki fokozott mértékben: újjátelepülésre is kevésbé csábítottak a körülmények. Mind a katonaság, mind a kamarai igazgatás volt oly rövidlátó, hogy beszállásolással, ingyen munkával (hadifelszereléssel megrakott hajók vontatásával a Dunán, erődítési munkákkal) illetőleg adókkal, sőt ezek fokozásával a végsőkig nyomorgatta az alighogy lélegzethez jutott megmaradt lakosságot. Maguk a dicatórok jelentették, hogy a nép szemlátomást elszökösik, mert három-, ha nem négyannyi teher sújtja, mint a török iga alatt.

De egészében véve is sokkal inkább megfogyott a török uralom alól szabadtul ország rész lakossága, semhogy akár távolról is kitölthette volna nemhogy a pusztán heverő területeket, hanem csupán az újjáéledő falvakban üresen maradt jobbágyhelyek tátongó hézagait. Milyen mértékű volt itt a lakosság csökkenése, arra nézve pusztán becslésekre vagyunk utalva. 1720—1721-ben Magyarországon (a Bánság, a később Szlavóniának nevezett terület és Horvátország nélkül) s Erdélyben 269 229 adózó háztartást írtak össze. Ezek ötödrésze sem (mintegy 18,7%) lakott a török igtól mentesült részen, pedig ez a fenti területnek több mint harmadát (hózzávetőleg 33,6%-át) alkotta. Számítsuk hozzá még a török uralom alól szabadult részhez a végvárak egykori övezetéhez vehető, kétfelé adózó s ezért súlyos pusztulást szenvedett peremvidéket: így a háztartásoknak körülbelül 28,1%-a jut az összeírt terület mintegy 44,9%-ára. Ha továbbá a töröknek alávetett illetőleg ettől mentes területnek össze nem írt részén átlag az összeírtéhoz hasonló háztartás-sűrűséget tételezünk föl, az előbbin, mely így az egész országnak hózzávetőleg 44,0 (a hódolt résszel együtt 52,8) %-át tette, a háztartások 26,2 (illetőleg 34,9) %-ára következtethetünk. További hózzávetéssel a népsűrűség a törökpusztította területen 9,2, az ország többi részén 19,2 fő körül lehetett km²-enként. A különbségnek fokozott hangsúlyt ad, hogy az előbbi esetben nagyrészt jelentős népesség eltartására alkalmas termékeny földről volt szó, az utóbbiban viszont hegyek, erdők, soványabb talajok szabtak a megélhetésnek korlátokat. Az átlagok egyébként jelentékeny szóródást takarnak. A szélső értéket a „királyi Magyarországon” Sopron és Máramaros megye (mintegy 37,7, illetőleg 5,2 fővel), a volt török területen Esztergom és Békés vármegye (21,5, illetőleg 2,7 fővel km²-enként) képviselte.

Mindez azonban jó két évtizeddel későbbi időre vonatkoztatható adat, mint a töröktől visszafoglaló háború lezárása. Akkor még csak mintegy félmillióval kevesebb, átlagban km²-enként 12,2, a volt török területen legfőljebb 6,0 főnyi lakossággal lehetett számolni, hisz az utóbbira azóta számottevő népesség áramlott. Sőt a török háborúval járó vérvesztést bizonyos, bár még csekély mértékben már annak ideje alatt is a visszafoglalt területeket célba vevő népmozgás ellensúlyozta.

Mint csaknem légüres tér a környező levegőt, úgy szívta magához az erősen megritkult lakosságú korábbi török terület a volt végvár-övezetnek s a rajta túl fekvő vidékeknek sűrűbb népességét. Önként, magából a népből indult ki a lakosságnak ez az egyre szélesebben gyűrűző átcsoportosulása. A magyar Kancellária részéről ugyan nem hiányzott a törekvés, hogy a visszaállított déli vármegyékbe föld juttatásával a szomszédságból telepéseket irányítsanak, ennek azonban a Hátárvidék létrehozása útját állta. Földesurak részéről pedig telepítő akciókkal

a XVIII. század első éveiiig alig találkozunk. A török hódítás előtt annak területén, kivált a déli részeken birtokos családok számottevő része kihalt már, másoknak meg birtokjogukat tanúsító írásaik veszttek oda a zivataros másfél évszázad során. Baranya megyében például a török világ előtt 540 birtokos családról van tudomásunk; a XVII. század végére 20 maradt csupán, s közülük mindössze 6 próbálkozott az ősi birtok visszaszerzésével — eredménytelenül. A túlélő leszármazottak tekintélyes része, ha rendelkezett is a szükséges dokumentumokkal, lemondott érvényesítésükről, mivel az ezzel kapcsolatos eljárást törvénytelennek tartotta. I. Lipót ugyanis a visszafoglalt részeket fegyver jogán szerzett s ezért a maga korlátlan rendelkezése alá tartozó területnek tekintette. Következésképp az ottani birtokjogok elbírálására nem ismerte el a magyar nemesi bíróságok illetékességét, hanem ezeket az ügyeket az újonnan felállított Neoacquistica Commissio elé utalta. Ez az újszerzeményi bizottság sok esetben nem fogadta el a bemutatott bizonyságokat, vagy ha mégis, akkor is csak hosszadalmas procedura után és súlyos fegyverjogváltás (jus armorum) lefizetése árán volt hajlandó az igazolt birtokokat visszabocsátani. Ezt pedig a családok nagy része, főképp a közép- és kismesek, nem tudták megfizetni. Ha tehát valamely érdekelt család mégis rászánta magát, hogy a Neoacquistica Commissio-hoz forduljon s meglévő bizonyságait történetesen el is fogadták, akkor is csak hosszú évek múltán és súlyos áldozatok árán juthatott végre birtokához. Ez pedig a századforduló tájáig nemcsak időben állított korlátokat minden telepítő tevékenység elé, hanem a benépesítés-sel járó költségek miatt is komoly akadályt jelentett.

Csupán az olyan nagy birtokszerzők, mint Esterházy Pál nádor tudták kihasználni a helyzetet: a kamara kezére jutott hatalmas birtoktesteket váltottak magukhoz a fegyverjog tetemes összegének megfizetésével. Jól tudták persze, hogy a földnek csak a rajta élő és munkálkodó néppel együtt van igazán értéke. Hogy befektetésük apránként megtérüljön, szívesen ígértek fiúról-fiúra való szabadságot olyan jobbágyoknak, kik egy-egy elpusztult falu benépesítésére vállalkoztak. Am az esetek túlnyomó nagy többségében nem volt szükség ilyen szervezőkre: a parasztság enélkül is öntevékenyen áramlott s szállt a puszta helyekre. A nagybirtokos, tisztjei útján, rendszerint már csak utólag vette számba a földjére költözötteket s iparkodott kedvezményekkel megmaradásra bírni őket. Esterházy nemcsak a szokott három évi mentességet biztosította számukra a terhek alól, hanem „szabad legényeknek” elköltözési szabadságot is engedett. Jellemző, hogy a Tolna megyei Pincehelyre települt magyaroknak ígért feltételekhez célszerűnek tartotta hozzáfűzni: ha ezeken „valaki megállani difficultálna s nem kívánna: tehát álljanak meg a szerint, a mint a simontornyaiak vannak”.

A visszahódított területen azonban a bécsi udvar mindenekelőtt nem próbált hűségű magyar uraknak, hanem idegen tábornokoknak és főtisztviselőknek juttatott széles latifundiumokat; ezek betelepítésével pedig új földesuraik többnyire nem siettek.

Annál buzgóbban látott a törökpusztította területet körülölelő vidékek parasztsága a visszahódított részek népességi hézagainak feltöltéséhez, egyre fokozódó mértékben, ahogy a hadszíntér mind délebbre távolodott. Spontán települő mozgalmuknak szárnyakat adott a bizakodás, hogy az ország középső és déli részeinek szélesén tárul, termékeny s nagyrészt gazdátlan térségein jobb életfeltételek találjanak. Még pedig nem csupán anyagi szempontból, a tágasabb és sokáig pihent föld nyújtotta előnyök s a várható kisebb megterhelés révén. Külön vonzóerőt jelentett, hogy a visszahódított vidéken még nem alakult ki szilárd földesúri szervezet, s így a „királyi Magyarország” és Erdély népét eltette

a remény, hogy az örökös jobbágyság jármát lerázva, a hajdani török földön szabadabb állapotra, kötetlenebb életformához juthatnak.

Az addigi földesúri kötelékből való kioldódást megkönnyítette, hogy a röghöz kötöttség a háborús viszonyok közepett s az idegen katonaság nyomása alatt meglazult valamelyest. Vajmi nehéz volt szorosán kézbentartani azokat a jobbágyokat, akik, mintegy „ágon ülő” állapotban, készek voltak fölkerelkedni, amint átvonuló vagy magát beszállásolni akaró hadinép közeledésének vették nesztét. Ugyancsak gyakori helyváltoztatásra indított, magán a török uralomtól megóvott országrészen belül is, az adószedők megjelenése. Mihelyt aztán az adóösszeírás vagy a terhek behajtása véget ért, a parasztok egy része visszatért lappangásából, más része más földesúr alá vagy szomszédos vármegyébe menekült. Sőt nem kevesen csupán tél idejére húzták meg valami félreeső helyen magukat, különben kóborló életmódra adták fejüket. A vármegyék az adóalap védelmében már az 1690-es években sorra hozták rendeleteiket a földönfutók megfékezésére, de épp az intézkedések ismétlődése mutatja, hogy lényegében sikertelenül. Ki az időlegesen elszökött helyett adóját megfizette, előírás szerint elfoglalhatta annak javait. Adószedés ideje előtt sokan eladták lábasjóságaikat, s addig nem szereztek újakat helyettük; ennek ellenszerül megpróbálták az adót nem jobbágytelek-számmra, hanem vetésterület szerint kiróni. A falvaknak kötelességükké tették, hogy őrködjenek s ne engedjenek távozni senkit, különben terhe a többi falubelire hárul, sőt még a szökevény vérdíjának behajtásával is fenyegették őket. Már a pusztára híre, hogy valaki elköltözni készül, elfogatás várt rá, feljelentőjének jutalmat tűztek ki. Réveken, hágókon vigyázást rendeltek, hogy elfoghassák, aki adófizetés vagy szállásadás elől menekül. Kóborlókat, ha a megye színe előtt le nem mondtak ilyen életmódjukról, börtönbe kellett hurcolni, különben fejével játszott a falu bírása vagy aki tartotta őket. A valóságos helyzetre azonban leginkább Liptó megye 1694-i rendelete volt a jellemző: arra szólította fel a szolgabirákat, hogy legalább azokat a jobbágyokat tartsák vissza, kik sorsuk elviselésére alkalmasak.

Hogy a parasztság szökését gátló rendelkezéseknek kevés volt a foganatjuk, összefüggött azzal, hogy az uralkodó osztály nem tudott egységesen fellépni ellen, táborát megosztotta az érdekek különbözősége. Akadt ugyan arra is példa, hogy a földesúr maga engedte el jobbágyát, rátévén kezét annak szőlőjére s zálogos javaira, s ezért rá kellett hárítani annak terheit. Ám a majorsági föld kiterjesztésének ez a módja ekkortájt csak abban a ritkább esetben lehetett célravezető, ha az uraság egyébként elegendő paraszti munkaerővel rendelkezett. Az a tény, hogy tömérdek jobbágytelek hevert elhagyottan, épp ellenkezőleg, többnyire éles érdekellentétet robbantott ki a két földesúr között, akinek birtokáról el-, illetőleg akihez a szökevény jobbágy odaköltözött. A vármegyék általában az előbbinek pártjára álltak, mivel a sok ide-odaköltözés nehezítette az adó beszedését. Helyenként — a szolgabíró is érdekeltté téve az összeg behajtásában — súlyos bírsággal, sőt hatalmaskodás büntetésével fenyegették azt a földesurat, ki az általa befogadott jobbágyot előző urának az új helyet kimutató törvényes megkeresésére ki nem adja. De feszültség támadt a vármegyék között is, hiszen mindegyik saját adófizetőinek megtartásában, sőt lehető szaporításában volt érdekelve. Attól függően, hogy áll-e még a ház az elhagyott jobbágyportán, vagy már népesedő pusztára telepedőkről van-e szó, adó, beszállásolás, katonai fuvar alól való 1—2—3 évi teljes vagy felerészben való mentességgel biztatták a parasztnépet puszták telkei és helyek benépesítésére. Tették ezt, jellemző módon, egymás rovására, szomszéd megyékből jövőeknek több kedvezményt ígérve. Helyenként azt is hangsúlyozták,

hogy a mentesség csak állandó jelleggel megtelepedőknek jár, s nem ok nélkül. A török világ kitörölhetetlen nyomokat hagyott a lelkekben; az egyszerű ember még nehezen tudott megnyugodni azon, hogy annyi évtized után egy csapásra gyökeresen megváltozott minden, hiszen még nem is olyan régen kósza hír is elég volt ahhoz, hogy félig kész otthonát lerombolja s otthagya. A háborús világban, hadinép önkényének, csavargók harácsolásának kitéve a közbiztonság is sokkal gyengébb lábon állt még, semhogy a vándorló nép mindjárt állandó berendezkedéshez fogott volna. Attól is tartania kellett, hogy előző földesurának kopói nyomára akadnak s visszahurcolják, bár ennek meggátlására már hamis útlevelekben sem volt hiány. De mindezen felül a költözködők nem kis része igyekezett kihasználni az új telepeseknek kijáró mentességet, s amint annak ideje lejárt, nem habozott odébbállni, hogy új kedvezményekre tegyen szert megint. Amint Szabolcs megye felrótta: hogy az adóztatást kijátsszák, örökös jobbágyok tetszésük szerint költöztek ide-oda.

A mozgásba lendült parasztság csoportjai hovatovább kiegészültek olyanokkal, kik addig a török ellen fegyvereskedtek. 1699-ben megkezdődött a magyarországi várak lerombolása s a magyar és a horvát végvári vitézek szélnek eresztése. Csak egy részük számára adódott lehetőség, hogy mezei csapatokba álljanak; nagy többségüket eltították a fegyverviseléstől s meghagyták, hogy mezőgazdaságra vagy mesterségekre adják magukat. Felosztatásuk nem ment simán: helyenként szembeszegültek a nyomással, hogy szabad életüket feladva, az adófizetők sorába süllyedjenek. Számosan szegénylegénynek álltak, s aztán csatlakoztak az 1697-i hegyaljai zendüléshez, utóbb a Rákóczi-szabadságharchoz. Jelentős részük azonban, a szükségtől kényszerítve, a földművelő foglalatosságot választotta, mely a visszahódított területeken akkor még viszonylag szabad életformával kecsgetett.

Magyar és más nemzetiségű telepesek

A török s a hozzá társuló háborús világ néppusztító hatása mindenekfölött a nyílt vidéket kedvelő s ellenállásban felőrlődő magyarságot sújtotta; a szláv népfajok s a románok, kik a hegyek s erdők közé húzódást részesítették előnyben, összehasonlíthatatlanul kisebb veszteséggel kerültek ki a XVI—XVII. század viharaiából. Viszont az ország középső és déli részei felé áramló nép is, mely a törökpusztította tájon az új élet alapjait az őslakosság maradákaival együtt megvetette, a magyarság soraiból került ki túlnyomó nagy többségében. A végvárak vonalán túl tagoltabb felszínű tájakra szorult s ott honos magyar parasztot ellenállhatatlanul vonzotta az Alföld s a délkeleti Dunántúl síkságának és szelíd dombjainak gazdagon termő, gazdátlan földje. S ahogy a középső s déli részeket körülvevő régiókból lejjebb-lejjebb szállt, fokozatosan megüresedő helyére nyomult a hegyvidék szlovák, horvát, ruszin, román lakossága.

A magyarság vándorlásához hasonlóan a szlovákok terjeszkedése, s lényegében a horvátoké is, csupán a népesség országon belül való kiegyenlítődését eredményezte. Már a ruszinok előnyomulása, kiknek ide-odaköltözését, helyhez kötésével, örökös jobbágyi állapotra szorítással, Szabolcs megye már 1692-ben megfékezni igyekezett, a Kárpátokon túl élő testvéreik között is Magyarországra irányuló mozgást idézett elő. Fokozottan állt ez a románokra nézve: Erdélyben s tovább főképp Arad, Bihar, Szatmár megyében nyugat felé áramló tömegeik mind erősebb utánpozlást kaptak az országhatáron túlról, az elnyomó fanarióta uralom

alatt görnyedő társaik köréből. Hogy milyen erővel sugárzott a pusztává lett magyar föld vonzóereje a Kárpátokon is túlra, mutatja az a tény, hogy Morvaország már 1699-ben szükségesnek tartotta gátat emelni az ellen, hogy ottani parasztcsaládok csapatostul vándorolnak Magyarországra.

Részben eltérő módon ment végbe a szerbek számának és településterületének megnövekedése. Már a török hódítás előtt jelentős rác népesség élt főképp a Dráva és a Száva közén, a később Szlavóniának nevezett Szerém, Valkó, Pozsega és Verőce megyék területén. A török uralom idején további jelentős szerb népelemek húzódtak a Balkán félszigetről a Délvidékre s tovább fel a Duna mentén. A seregjárások útjában fekvő településeik lakossága azonban érzékeny veszteségeket szenvedett, részben szétzóródott a visszafoglaló háború idején. A Dráva és a Száva közének felszabadítása mégis hatással volt főképp a Bosznia területén élő katolikus bunyevácokra és sokácokra, hogy már 1687-től fogva ezerszámra költöztek a „szlavón” megyék földjére. Mikor aztán a keresztény sereg mélyen a Balkán félszigetre hatolt, I. Lipót az ott élő szerbeket igyekezett megnyerni a pogány török további visszaszorítása ügyének. 1690 tavaszán kiáltványt intézett Szerbia, Bulgária, Albánia, Macedónia népéhez, hogy földjét el nem hagyva, csatlakozzék a törököt kiűző seregekhez. Az új török nagyvezérnek azonban csakhamar sikerült megfordítania a hadiszerencse kerekét. A keresztény sereg kiszorult a Balkánról, s a török bosszúja elől futó szerbek részben a román fejedelemségekben, részben pedig, Črnojević pátriárka vezetésével, Magyarországon kerestek menedéket. Több tizezres zárt tömegben aligha vonulhattak ki a török birodalomból; amikor Črnojević, valószínű túlzással, 30 000 főnél többről beszélt, ebbe nyilván az előző években beköltözötteket is bele kell érteni. Bár a seregjárás s a kamarai tisztviselők bánásmódja a jövevények egy részét elszéledésre, olykor visszafordulásra készítette, a következő években a beáramlás a Délvidékre tovább folytatódott. A horvát rendek már 1693-ban szükségesnek látták tiltakozni rácok további betelepítése ellen. Az uralkodó által részükre 1690-ben adott oltalomlevél következő évi megújítása, majd Lipót 1694-i elhatározása még eredeti lakóhelyükre való visszatelepítésükkel számolt, de addig is számosan költöztek Duna menti s más városokba, a Duna—Tisza-köz déli részére (melynek nekik való átadását is tervezte a bécsi udvar), a Maros mentére s a déli Dunántúlra. Ám 1699-ben a karlócai békekötéssel a visszatelepítés ügye lekerült a napirendről. A szerbség addigra egyébként is otthon érezte magát az ország földjén, s ha adódott is példa visszaköltözésre, elenyészőnek bizonyult a folytonos bevándorlással szemben. Megtelepedésének szilárd hátvédet adott a kiváltságos helyzet, melyet I. Lipót diplomái biztosítottak számára, mindenekelőtt világi térén is a választott érsek alá tartozás s a gyakorlatban nem katonáskodóknak is igényelt tizedmentesség — kiváltságok, melyek sűrű összeütközéseket idéztek elő a megyei, földesúri és katolikus egyházi hatóságokkal. A bécsi udvar a rácokban vélte megtalálni azt a népet, melynek segítségével a „rebellis” magyarokat elvághatja a törökkel való érintkezéstől. Pedig például Csongrád rác lakóiról, miután egy részük négy évvel előbb a törökhöz szökött át, a német összeíró állapította meg 1697-ben, hogy állhatatlan nép s bajosan szorítható szolgáltatásokra, mivel azoktól a törökök alatt mentes volt, az ő részükre katonáskodván. Mégis, a polgári foglalkozásuk mellett Bécs már az 1690-es évek elejétől fogva rác miliciát rendszeresített, majd 1702-ben megkezdte a szlavóniai és a tisza—marosi határőrvidék szervezését. A határőrök részben helyhez kötött katonaságból, részben mozgó alakulatokból álltak, zsold fejében utódaikra átörökíthető földet kaptak s ezenfelül a szomszéd megyék részéről is hozzájárulást. Már az első nyáron csupán a tisza—marosi kerü-

letben mintegy 8000 határórt írtak össze, a szerbekkel együtt, jóval kisebb számban, ugyancsak a török uralom alól menekült bolgárokat is.

A szerbség számára biztosított kiváltságos helyzet világosan mutatta, hogy a töröktől visszahódított terület népességi hézagainak feltöltése során Bécsnek korántsem tisztán a lakosság növelésének kívánalma vezeti, hanem, még az ehhez kapcsolódó gazdasági érdek rovására is, nagy mértékben politikai és katonai szempontok. Ugyancsak politikai, továbbá egyházi érdek játszott közre a németek betelepítésében. De létszámuk az ország területén nem csupán felülről való irányítással gyarapodott. Nem volt hiány az országhatáron át történő beszivárgásban sem a nyugati megyék területére, melynek magyarsága körében a török igtától szabadult országrész vonzása ugyancsak nem maradt hatástalan. A visszafoglaló seregek kíséretéből s a helyreállítási és erősítési munkákban részvevő osztrák-német mesteremberekből is számosan maradtak vissza főképp várossá alakuló helységeikben. De csakhamar szervezett német telepítés is indult részben állami, részben magánföldesúri kezdeményezésre. Az az udvari bizottság, mely Kollonich irányításával a germanizálást célul tűző „Einrichtungswerk”-et hozta tető alá, 1689-ben császári-királyi telepítési pátenst bocsátott ki, 5 évi adómentességgel biztatván a csaknem teljesen tönkretett s pusztává lett Magyarországon szabad polgárként való megtelepedésre. Bár a felhívás mindenkihez szólt, rendi, nemzetiségi és valláskülönbség nélkül, az „Einrichtungswerk” szelleméből önként következett, hogy a bécsi udvar katolikus vallású német telepesekre számít mindenekfölött. A hívó szó elsősorban a Németbirodalom Felső-Rajna menti részein talált visszhangra, melynek sűrű lakosságát súlyos adóterheken, megélhetési gondokon túl XIV. Lajos hadjáratai is szorongatták. Már az 1690-es években jöttek „svábok” le a Dunán, Tolna, Baranya, Veszprém megyébe és Buda környékére, főként egyházi, kisebb részben világi (köztük idegen) nagybirtokosok földjére, kik közül nem egy ügynököt küldött ki telepesek toborzására. Kalandvágóbb elemeknek nem is kellett sok rábeszélés, annyira magukkal ragadta őket, amit a Magyarországon rájuk váró szabadabb életéről s az ottani föld mesés gazdagságáról hallottak, ahol a rozsból búza lesz s a szőlővesszőkön arany terem.

A táj átalakulása

Nem meglepő, ha a beköltöző németek egy része visszafordult vagy elszökösött, miután a megtelepedés helyére érkezett, annyira különbözött a valóság mesterségesen táplált elképzelésüktől. Amit az őstermészetet szelidítő, otthonos-sá tevő ember évszázadokon át beépített a tájba, már ott is károsodást szenvedett, hol legföljebb átmenetileg szakadt meg a település folyamatossága. A Zala megyei Szemenye lakói „az faluhoz közel s jóra való földeit csak átjájából szántották s vetették, az távul valókat peniglen el hatták pusztulni, és olly erdő fogta, hogy háznak való boronát faragálnak rajta”. Még barátságtalanabbá vált a vidék, ha, esetenként a visszafoglaló háború következtében, már évtizedessé vált a falu elhagyott állapota. Az ugyancsak Zala megyei Kiscsernyecre 1689-ig senki sem „szállt, mivel az házok is földig elpusztultanak, és az egész falunak csak az helye látszik”. Abaúj és Sáros megyében is a falvak egész sora hevert romokban, lakatlanul, szántóföldjeiket magas túskebokrok borították. Annál nagyobb volt a pusztulás a török iga alól felszabadult területen. Süttő lakói, kik viszonylag tűrhetően éltek át a végső veszedelem idejét, öt esztendei megfeszített munkával sem tudták réjtjüket a tuskés bozótól megtisztítani, szántóföldjeiken pedig gyalog-

fenyő terpeszkedett széjjel. A visszahódított országrész jelentős hányadán pedig immár emberemlékezetet meghaladó pusztasodással kellett számolni. Ahol a keresztény hadak végigvonultak, Esztergom megye legtöbb egykori településéből nem maradt egyéb pusztta nevénel. Tovább dél felé Kalocsa és Kiskunhalas között, azután Moháctól Lippa felé lakatlan vidéken kellett a seregnek előnyomulnia; csak itt-ott tünedezett föl egy-egy nádból összetákolts pásztoroknyó, de nem találtak sem iható vizet, sem egyetlen fát, viszont a földet oly magasra burjánzott fű és kóró borította, hogy rajta keresztül a lovasságnak kellett utat törni a gyalogság számára.

Ahol csupán az ember kultúrtáj-formáló beavatkozásának megszakadásáról volt szó, lényegében nem történt más, mint hogy az őstermészet nyomult előre, vagy éppen kerekedett fölül hosszas magára hagyatottság esetén. A szántóföldet, kertet, rétet, szőlőt gyom verte föl, bozót lepté el, dombvidéken az egykor irtással visszaszorított erdők lendültek ellentámadásba. Súlyosabb következményekkel járt, ha emberi hanyagság vagy hadi érdekektől vezetett természetellenes beavatkozás a tájat kivetkőztette eredeti valójából. Különösen a síkvidék, a magyarság fő települési területe változott át ilyen módon, természetes mivoltába alig visszaalakíthatóan elrontott kultúrtájává. A történeti földrajz tanúsága szerint az Alföld erdős steppe jellegű táj volt eredetileg, nem csupán folyómenti ligetekkel és lápi erdőkkel, hanem a száraz hátságokon is szálerdőkkel. A török kor végére azonban hírmondó sem maradt erdeiből, főképp a háborús viszontagságok, várépítés, tudatos pusztítás következtében; de a legeltetést, marhahajtó utakat s általában a törődés hiányát is érzékenyen megsínylették. Kecskemét határában még számottevő tölgy- és nyírfaerdő díszlett az 1680-as évekig; de csakhamar végső pusztulásra jutott a beszállásolt katonaság mértéktelen tűzifa-követelése nyomán.

A fátlanná, füves steppévé torzult alföldi tájon már a megtelepülés során sok nehézséget támasztott az épület-, szerszám- és tűzifa hiánya. További hátrányt jelentett a gazdálkodásban, hogy az erdők pusztulása nyomán a talajvíz szintje lejjebb szállt, s a mikroklíma kedvezőtlenebbé, szárazabbá változott. Laza homoktalajú területeken pedig szinte végzetes következményekkel járt a faállomány eltűnése: a legeltetés útját állta az erdő felújulásának, s a jóság tiprása a növényzet gyökereitől megkötött talaj szabaddá válását siettetette. Lényegében ennek volt tulajdonítható a futóhomok elszabadulása s eláradása a Duna-Tisza közén s a Nyírségben.

Másfelől a vizek elhatalmasodásában nyilvánult meg a kultúrtáj leromlása. Már a rekesztő halászat s a vizet torlasztó malomgáták is számottevően járultak a helyzet rosszabbodásához abban a korszakban, midőn — a török világban — hiányzott minden rendszeres gondoskodás a folyómedrek rendbentartásáról s a vizek megzabolázásáról, sőt ezzel ellentétes törekvések jutottak érvényre. A zivataros emberöltők során megmaradt nép annál kevésbé törekedett folyók kiöntéseinek, lápok, nádasok terjeszkedésének gátat vetni, mert közvetlen veszedelmek idején menedéket talált közöttük, sőt nem egyszer tartósan oltalmuk alá költözött. Széles területeken mint a somogyi Nagyberekben, a Sárvíz mentén, a Sárközben, a Duna, a Tisza, a Maros, a Dráva kanyarulatai között, a Jászságban, a Sárreéten, az Ecsedi láp, a Rétköz vidékén a nép szinte el volt vágva a külvilágtól, s kemény fagy idejét leszámítva, csak ladikon tudott érintkezni vele. A folyók szabályozatlansága, az átvágások hiánya következtében rendkívül csekély volt (különösen a Tiszán) a víz esése, igen lassú a lefolyása, ami különösen tavaszi hóolvadás és őszi esőzés idején igen megnövelte az árvíz veszedelmét és pusztításait. A helyzetet még súlyosbította, hogy erősségeknek, palánkoknak vizek gyűrűjével

való körülfogása, kisebb-nagyobb területek elmocsarasítása a törökkori küzdelmek megszokott módszerei közé tartozott. Ilyenformán az Alföld XVII. századvégi térképén hatalmas területeket borítottak a különféle állóvizek, lápok, mocsarak, turjányok, laposok, erek, morotvák, holtmedrek — nehéz időkben kétségtelesen hozzájárulva a népesség egy részének megmaradásához, de ugyanakkor széles térségeket vonva el a betelepülés s a mezőgazdasági kultúra elől és ártalmas kigőzölgésekkel nem csekély pusztulást okozva főképp német jövevények körében. S az állandóan vagy az év legnagyobb részében víz alatt álló területekhez még az időlegesen vízjárta részek széles övezete csatlakozott. Szántásra-vetésre csupán az ármentes felület maradt, a települések rendszerint ennek peremén helyezkedtek el; maga az ártér csak legelőnek s részben kaszálónak volt alkalmas.

Parlagon heverő szántóföldek és szőlők, gyom, bozót, erdő, vizek terjeszkedése a kultúrtáj rovására: a „királyi Magyarországon” és Erdélyben is szomorú velejárói voltak a XVII. századvég nyomasztó idejének. Elhagyott telkek, sőt egész falvak a török uralomtól megmenekedett országrész képét is éktelenítették. Mindez mégsem jelentett gyökerekig ható változást, amit a táj s népe néhány évtized alatt ki ne heverhetett, helyre ne hozhatott volna. A középső és déli területeket nyugat, észak és kelet felől körülölelő vidék a súlyos kártételek ellenére természeti környezet, gazdasági és társadalmi szerkezet dolgában lényegét érintő törés nélkül vészelte át a nehéz időköt, s ereszteikeinek átmeneti meglazulásán túl ismét szervesen illeszkedhetett a kelet-középeurópai agrárstruktúrába, a súlyos zökkenő után a régi módon folytathatta életét. Nem így a másfélszázados török uralmat, majd a másfél évtizedes visszafoglaló háborút végigszenvedett országrész. Nyugatról idevetődött utazók úgy találták itt magukat, mint akik valami idegen földrészre csöppentek. Még az 1710-es években is úgy írták le mint valami exotikus világot, véráztatta földjének burjánzó bőségében; ugyanakkor azt sem hallgatták el, hogy nincs szomorúbb dolog, mint ezen a tájon utazni, ahol nagy távolságban is alig bukkanni emberi élet nyomaira. A „magyar pusztának” főképp német földön elterjedt, a szónak eredeti „elpusztult” jelentésétől elszakadt s mintegy ősalápotra utaló fogalma végső soron erre a képre megy vissza. Kivált a hegyek, erdők természetes védelmétől megfosztott Alföldön hatott el a pusztulás nem csupán a kultúrtáj tönkretételéig, hanem ezzel együtt a településhálózat végzetes megritkulásáig; ezen a szilárd építőanyagokban oly szegény vidéken sokszor lerombolás, fölégetés vagy akár tartós elhagyatás elég volt ahhoz, hogy egy-egy falunak nyoma sem maradjon.

Milyen mértékű volt a töröktől visszahódított területen a pusztásodás, arra az 1720-i összeírás enged valamelyes következtetést. Eszerint a „királyi Magyarországon” (Horvátország nélkül) és Erdélyben átlag 5,2, a korábbi török területen (a Bánság, a későbbi Szlavónia és a Határőrvidék nélkül) 2,2 helység jutott 100 km²-re. Azaz míg amott 19,2, emitt 46,0 km²-nyi területet lehetett egy helységre számítani. Annyit jelent ez, hogy a török uralmat végigszenvedett országrészen átlag közel 7,7, az attól megóvott területen mindössze 4,9 km-nyi távolság ékelődött az egyes települések közé. A települések sűrűségét tekintve tehát számottevően nagyobb a különbség a két országfél között, mint népsűrűség dolgában: az előbbi hozzávetőleg 139,6, az utóbbi pedig 108,7 %-kal volt nagyobb a török uralomtól megóvott területen. Az eltérés magyarázata abból adódik, hogy az összeírás tanúsága szerint — első pillantásra meglepő módon — átlagban több (27,2) adózó háztartást számláltak össze helységenként a török igának alávetett, mint a sorstól kevésbé sújtott többi országrészen (25,1). A különbség nem nagy, de jelentőssé válik, ha meggondoljuk, hogy akkor 49 helység számított az ország-

ban városnak, s közülük csupán 7 esett az egykori török területre. Hogy itt mégis nagyobb volt az átlagos néptömörülés, arra a természeti adottságok csak részben adnak magyarázatot. Kétségtelen, a Felvidék szűkebb völgyeiben vagy Vas megye nyugati részén korlátok közé szorult egy-egy falu lakosságának növekedése (igaz, a Bihar hegységben sem alakult másképp a helyzet). Még nagyobb súllyal esett azonban latba az a török uralom alatt megérlelődött s hagyományként továbbélő tapasztalat, hogy nyílt terepen a tömörülés, nagyobb közösségbe való összefogózkodás valamivel több biztonsággal kecsegtet a folytonos lét- és vagyonbizonytalanságban. Régtől fogva pusztán heverő térségek benépesítése helyett az újonnan megtelepedők egyébként is szívesebben csatlakoztak másokhoz, kik korábbi berendezkedésnek akár csak maradványain ütöttek tanyát. Itt ugyanis egyrészt kevesebb nehézséggel találták szemben magukat, másrészt épp az elődök erőfeszítéseinek még meglevő, huzamos fennállásról tanúskodó nyomai a további megmaradást illetően is több reménységgel biztattak, semmint ott, hol a viharos idők az emberi munkának minden eredményét semmivé tették.

Az ország településhálózata eszerint még 1720 táján is feltűnő kettősséget mutat. A török igától megszabadult részeket jóval ritkábban ülik meg a lakott helységek, viszont bennük átlagban valamivel számosabb népesség összpontosul. A különbségek főképp az alföldi megyékben ugranak ki élesen; hazánkba vetődő idegenek is leginkább ezt a tájat találták idegenszerűnek. Az összeírásból következtetve itt átlagban nem kevesebb, mint 115,2 km² jutott egy településre, ami annyit jelent, hogy két szomszédos helységet 12,1 (de pl. Békés megyében 18,8) km-nyi távolság választott el átlagban egymástól, s bennük az országos átlaggal (25,4) szemben több mint kétszerannyi: 54,4 háztartás tömörült. A különbség azonban valójában ennél is nagyobb. Az összeírás ugyanis jelentős számú kuriális községre nem terjed ki, már pedig ezek nagy többsége a török uralomtól mentes részekre esett. S főképp a török kiűzése idején mutatott ennél is elütőbb képet a két országfél, hiszen időközben számos új település jött létre a felszabadult részekben. Míg az ország többi része a török kor megpróbáltatásain keresztül nagyjából sértetlenül tudta átmenteni apróbb, de sűrűbben elhintett falvakra épülő eredeti településhálózatát, a törökpusztította vidék, kivált az Alföld viszonylag népes helységek között tátongó nagy hézagokkal került ki a zord időből.

Településformák, gazdálkodás a törökpusztította tájon

A településhálózat ilyen felszakadozása nem maradt következmények nélkül az embernek a tájban való berendezkedésére s gazdálkodására nézve. Intenzív mezőgazdasági kultúra folytatására általában csupán a gazdaság középpontjához közelebb eső részekben nyílik lehetőség; így a megritkult falvak közé ékelődő meszesenyülő térségek mindenkiféle legelőül, extenzív állattartás céljára kínálóztak. A Mohács előtti korszakban kikristályosodott rendszer, melyben a paraszti gazdaság törzsét a belső telek alkotta, s hozzá annak arányában kapcsolódott a szántóföld- és rét-járandóság, lényegében helyhez kötött, földművelő életformára épült. A szántóföldi művelés visszaszorulása, az a folyamat, melynek során a gazdálkodás súlypontja a paraszt egyéni birtokáról a közösen használt határrészekre tevődött át, már magában véve megingatta ennek a telekrendszernek alapjait. Bomlását tovább fokozta a török világgal járó létbizonytalanság, a veszedelmek elől való kitérést szolgáló mozgékonyosság, a menekülésre való folytonos készenlét, sőt a nép nagy részének elszakadása eredeti települési helyétől. S annál inkább bekövetkezett itt a telekszervezet felbomlása, mivel az eredetileg az állami terhek

s a földesúri járadék kivetésének érdekéhez igazodva jött létre, viszont a XVII. században az állami adókivetés letért a jobbágytelekről mint egyedüli adóalapról, a „királyi Magyarországra” menekült magyar földesurak hatalma pedig lényegében formálissá zsugorodott törökföldi jobbágyaik fölött. Mérsékelt termény- és pénzszolgáltatások beszedésén túl, melyek a földesúr felsőségi jogának elismerésénél többnek alig voltak nevezhetők, az uraságnak a falu életébe nem maradt beleszólása. A fennmaradás feltételeinek biztosítása a faluközösségre hárult; hangsúlyozni kell, hogy a török világban magára hagyott parasztság a megváltozott körülményekhez igazodva teljesen maga alakította ki életének kereteit.

Az a kevés számú helység, mely létének folytonosságában a visszafoglaló háború során sem szenvedett törést, ezzel a „királyi Magyarországtól” elütő berendezkedéssel került ki a válságos időből. Tulajdonképp azok a falvak is a korábbi módon folytathatták életüket, melyek csak a legnagyobb veszedelem idejére váltak néptelenné, de megmaradt lakóik annak elmúltával visszatérhettek elhagyott tűzhelyeikhez. Mindamellett a település s a gazdálkodás legsajátosabb vonásait azok az alföldi mezővárosok mutatják, melyek már török fennhatóság alatt, mint kincstári birtokok, bizonyos fokig kiváltságos helyzetnek örvendhettek, s ezt egyelőre csorbítatlan tudták átmenteni a békésebb időkbe. Ezek a jelentősebb helységek a zivataros emberöltőkön át a nyílt síkság magyar népének fő megtartói közé tartoztak. Közélről s távolabbról is bennük keresett menedéket számos pusztulásnak indult falu népe. Ennek során nemcsak népességük duzzadt fel: a rendelkezésre álló terület is hatalmasan megnövekedett az elhagyott helységek határával. Így bennük mutatkozott meg legvégletesebb módon az egy-egy pontban való néptömrülésnek s a közöttük tátongó pusztaságok az Alföldre jellemző kettőssége.

A pusztalegelők kiszélesedése ezekben a mezővárosokban fokozott hangsúlyt adott a már évszázadok óta jelentős állattartásnak. Településformájuk és határhasználatuk ehhez az uralkodó állattenyésztő életformához idomult, lényegesen eltérve a földművelő típusú falvak hagyományos berendezkedésétől. Telekszervezetről annál kevésbé lehetett szó, mert a szokott értelemben vett beltelek hiányzott. A Kelet-Európában másutt is előforduló két beltelkű vagy megosztott településforma jutott el itt legkövetkezetesebben végigvitt alakjához. A település magjában a házak többnyire rendezetlen gomolyban helyezkedtek el, kert és kerítés nélkül; hozzájuk általában csak a hízó sertés ólja s a gabonásverem csatlakozott, olyan berendezések tehát, amelyek legalább annyira a háztartásnak, mint a termelésnek voltak tartozékai. A lakótelepüléstől elkülönítve, gyakran önálló övezetet alkotva terültek el az egyes gazdák „akolkertjei”, melyekben télen és éjszakára a kezes jószág: igásállat, borjas tehén, fejős juh kapott helyet. Az akolkert eredetileg a jószág egybentartására szolgáló körülfutó árokból állt, partján a belőle kikerülő földből földhányást csináltak, azt idővel a jószág felgyűlő trágyájával is megrakták, esetleg tövissel is koszorúzták. Födél a téli zimankós idő ellen az akolnak nem volt szükségképpen tartozéka, de idővel többnyire kezdetleges ól is épült, az akolkert ólaskertté fejlődött. Míg a lakóház elsősorban a fehérszínű, öregek, gyerekek tartózkodási helyéül szolgált, a tüzelős ól a munkaképes férfiaknak lett tanyázó helye. Az ólaskert töltötte be a gazdasági udvar szerepét: innen indultak ki a csupán csekély mértékben üzött földművelésre, ez szolgált széná- és szalmarakodóul, a tél folyamán itt tartott jószág trágyájával kövérített földjéből gyakran veteményes kertnek is kihalítottak egy darabot.

Az akol- vagy ólaskert „garád”-jának kapuja kifelé a belső legelőre nyílt, hol kora tavasztól késő ősziig a kezes jószág kereste táplálékát. Tovább haladva

kifelé a határban, a belső legelő után — amennyire a természeti adottságok s különösen a vízjárta terület kiterjedése kifejezett övezetek kialakulására engedett lehetőséget — olyan szakasz következett, melyben bevetett s parlagon hagyott szántóföldek váltogatták egymást, továbbá különféle „kertek”: a legelő jászág ellen rendszerint árokkal védett kender-, káposztás-, kukoricaföldek, esetleg szőlő gyümölcsösök stb. kaptak helyet. Ami ezen túl terült el: a tágas határ távolabbi része s a csatlakozó (részben a határba beolvadó) puszták a külső legelőt: a szilaj jászág birodalmát alkották. Elsősorban innen indult ki az a nyugatra irányuló nagyméretű hízómarha-kivitel, melyre, már a XV. századtól fogva, főképp délnémet városok részéről mutatkozó kereslet adott indítékot. A magyar szürke marhát nemcsak izletes húsa tette erre kiválóan alkalmassá, hanem a teljesen szabad ég alatt tartással összefüggő edzettsége is: lábon hajtva, a hetekig tartó nyugati utat, útközben legelve, számottevő súlyvesztés nélkül tudta megtenni.

Amilyen szépen meghízott a gulya 4—5 hónap alatt a messzenyúló kövér legelőn, annyira fogyott-romlott a kemény téli időben, mikor legföljebb a térszín egy-egy természettől védettebb pontja, esetleg mozgatható szárnyék nyújtott valamelyes oltalmat zimankós fürgeteg ellen, s amikor pusztán a hó alól kapart avar fűvön, kórón, nádfiókon kellett tengődnie. Annyit jelentett ez, hogy éppen a nagybőjtöt követő időben nem sikerült vágómarhával ellátni a nyugati piacokat. A kivitel ilyen zökkenőinek kiküszöbölésére irányuló törekvés vezethetett, már a XVI. századtól fogva, „mezei kertek” kialakulására. Egy-egy nagygazda a tágas külső legelőnek egy-egy bőfűvű darabját körülárkolta, „elkertelte” a maga számára, s télen át az itt termelt szénán hizlalta a közös gulyából erre a célra kiszakított ökreit. A körülfutó árok, mely a kasza alá kerülő fűvet megvédte a legelő jászágtól, késő ősztől fogva akol gyanánt szolgált, s a „szénázó ember” felügyelete alatt ide rekesztett jászág felgyűlő trágyájával a „mezei kert” földjét „megtelkesítette”, előkészítette következő bő szénatermeszre.

Az élet folytonosságával együtt az első időben a gazdálkodásra is a török iga alatt kialakult módszerek nyomták rá bélyegüket az alföldi mezővárosokban. Nemcsak a tágas határ s a puszták legelői adtak döntő hangsúlyt az állattartásnak, azon belül is teljesen extenzív formájának. Nem is csak az a körülmény, hogy vevőre a parasztagazdaság produktumai közül ha valami, elsősorban az élőállat talált, s azt a közlekedés adott nagy nehézségei közepett is saját lábán el lehetett hajtani a piacra. A helyhez kötött növénytermesztéssel szemben forgandó időkben nagy előnyt jelentett az állattartás mozgékonyasága. Ha ellenség vagy harácsoló banda közeledett, leginkább a lábasjászágot lehetett elmenekíteni előlük. Sőt a közvetlen háborús veszély elmúltával is leginkább az állatállományból lehetett eltitkolni az adószedők elől.

Érthető, hogy ilyen körülmények között az állattartás uralkodó helyzetével szemben a földművelés a legszükségesebb kenyérrevaló előteremtésére szorított. Az egyszer feltört földdarabon rendszerint több éven át gabonatermesztés folyt, megszakítás nélkül, amíg csak ki nem merült; akkor parlagon hagyták s más darabot törtek fel helyette. Lehetőséget az ilyen nagy területigénnyel járó módszerek alkalmazására a gyér lakossághoz képest bőven rendelkezésre álló föld nyújtott. A biztonság hiánya pedig egyenesen arra sarkallt, hogy a mezővárosok népe éljen ezzel a lehetőséggel. Rövid tenyészidejű növények mint a köles művelése, kaszával aratás sarló, vontató használata kévébe kötés helyett, cséplés helyett nyomtatás, szuszék s hombár helyett a termés verembe rejtése: mind azt a hajszolt igyekezetet tükrözte, hogy a termelő munka eredménye minél kevésbé legyen kitéve külső fenyegetéseknek.

Ám sokszor hiábavaló volt minden elővigyázatosság. Amit a parasztnép súlyos fenyegetések között nagy ügyel-bajjal meg tudott termelni, hogy a maga életét tengersse általa, vagy közvetlenül elragadták tőle a fegyverrel portyázók, vagy pedig be kellett szolgáltatnia a csapatok eltartására, különben elkövetkezett a könyörtelen katonai executio. A lovasság a pusztákat is beszáguldozta, hogy a lábásjószágot elhajthassa, s a németek körmönfont módszereket vetettek latba a gabonásvermek felkutatására. A szolgabírák nem fukarkodtak a falvaknak szóló intelmekkel, hogy ha nem viszik meg a kirótt élelmet a hadinépnek idejében, rájuk tör, javaikat elragadja s még a bölcsőbeli gyermekeket is kardélre hányja a német. S hogy az írást nem tudók is értsenek a szóból, levelük végét, a hanyagok vagy megtagadók keréketbörésére, felnyársalására stb. célozva, akasztófa, kerék és nyárs rajzával tették ékesszólóbbá. Másfelől, míg próbálta tartani magát az országban, a török sem átalott efféle, fej- és jóságvesztés, karóba húzás rémképét festő fenyegetéseket küldeni arra az esetre, ha a keresztény „kutyák” merészelik teljesíteni a császáriak követeléseit, ahelyett hogy az ő hasonló parancsainak tennének eleget. S a föld népének nem egyszer keservesen kellett tapasztalnia, hogy korántsem üres fenyegetések Damoklész-kardja lebeg a feje fölött; a harci cselekményeken, mértéktelen szolgáltatásokon túl még bosszúhadjáratoknak is ki volt téve mindkét részről. Csupasz védtelenségében a falvak egész sorának lakossága futott világgá, feláldozva gazdaságát. A terhek dandárja a helyükön körmükszakadtáig kitartó mezővárosokra maradt, annál nyomasztóbban, mert a lehetőséghez képest mindkét félnek próbáltak eleget tenni, hogy végső pusztulásra ne jussanak. A szörnyű nyomás csak akkor mérséklődött rajtuk valamelyest, midőn a török végre kitakarodott a tájékról, a haditanács pedig jónak látta szigorúbb szabállyal gátat vetni a katonaság féktelenségének. A századfordulón a mezei kertek kaszálója már kezd szántófölddel kiegészülni, kézzelfogható jeléül a nép annyi rettentő megpróbáltatás és csalódás után is fel-felcsillanó reménykedésének, hogy végre egyszer csak földereng a földbe ölt erőfeszítést csúffá nem tevő, bátorságosabb idő hajnala.

A külső legelőn űzött nagyméretű szilaj állattartás s az akolkertekhez kapcsolódó belső legelőn folytatott, csupán másodlagos jelentőségű kezes tartás a mezei kertek elszaporodásával félszilaj állattartással egészült ki a kiváltságos mezővárosokban. A többi alföldi helységben, melyek élete ugyancsak nem vagy csupán átmenetileg szakadt meg a válságos időkben, hasonló fejlődés nem bontakozott ki. Mezei kertek meggyökerezéséhez hiányzott itt a szokottnál is jóval messzebb terjedő, pusztákkal többszörözött határ, mely mások számottevő sérelme nélkül a külső legelő egy-egy darabjának elfoglalását tette volna lehetővé. Kisebb fokú volt a viszonylagos függetlenség is, bár földesúri beavatkozásra a határ beosztásába s használatába egyelőre itt sem került sor. A helység által használatba vehető egész területtel a török kori magára hagyatottságban meg erősödött paraszti közösség rendelkezett, annál is inkább, mert alapjában véve közös legelőül szolgált faluhatár, csatlakozó puszta egyaránt. Hangadó nagygazdák egyéni érdeke érvényesülésének a külső legelőn nem volt helye; tartós egyéni birtokban csupán a ház fundusa, az akolkert s a közösség által kijelölt helyen létesült káposztás-, kukorica- stb. kert, kenderföld és szőlő állt. Már az ugyancsak közösségtől kijelölt helyen felfogott s többnyire parlagtartó rendszerben használt szántóföldek csak addig illették az egyes gazdákat, míg művelésükkel fel nem hagytak, hogy más darabokat törjenek fel helyettük. Ebben is kifejezésre jutott a külső legelőre alapozott szilaj s másodsorban a belső legelőhöz kapcsolódó kezes állattartás döntő fölénye.

A megtelepülésnek meglehetősen labilis s a határhasználatnak még ideiglenesebb-mozgékonyabb formáival találkozunk ott, ahol már hosszabb időre szülő törést szenvedett az élet folytonossága. A háborús fenyegetés hatására helyéből kimozdult nép nehezen talált vissza a régi kerékvágásba. A török uralom végéig fennállt számos falu népe esztendőkön át óvakodik visszatérni korábbi otthonába; állandó lakás nélkül hol egy védettebb völgyben lappang, hol más faluba kéredezkezik be s onnan járogat vissza faluja elhagyott földjére; vagy odaköltözik ugyan, de csak zsellér-módra, bármikor elvándorlásra készen. Ilyen körülmények között hevenyészett, szinte nomád módra való földművelésnél alig telik többre, akkor is csupán járulékos jelleggel. Az egész faluhatár s a csatlakozó puszták szabad élése, gyűjtögetés, halászat, vadászat s főképp az állattartás alkotja a megélhetés alapját. A Dunántúl délkeleti részén, hol a táj tagoltsága közös nyájak helyett a jószág családonként való legeltetésének ad előnyt, az uralkodó állattartás ugyancsak osztott településformát hoz létre. A parasztesalád ott sem lakik a lábajószággal nemhogy egy fedél alatt, de még ugyanabban az udvarban sem. Az állatállomány az idő viszontagságai elől a település közelében, völgyhajlatokban, legeltetésre használt erdők szomszédságában körülkerített, pajtával, óllal ellátott réteken talál menedéket. A szűkös kenyérrel való előteremtésére rendszerint a természettől irtással visszahódított földdarabok szolgálnak.

Ebben az időszakban a törökpusztította terület emberemlékezet óta pusztán heverő részeinek benépesülésére még alig került sor; ha mégis, elsősorban magyar parasztok vetették meg ott az új élet alapjait. Szlovákok, horvátok, németek általában ott ütöttek tanyát, ahol még rendelkezésre álltak a megelőző berendezkedés maradványai, vagy legalább is világosan felismerhetők voltak annak nyomai. A hegyekből leereszkedő román pásztorok általában az alföldi táj vonzásának engedő magyarok helyére kéredeztek. A szerbeknek az a töredéke, mely, mint a csongrádiak, átvészelt a visszafoglaló háborút s korábban a töröknek katonáskodott, nem kötődött szilárdan egy helyhez, s ha adózásra, szolgálatra akarták szorítani, könnyen kapható volt arra, hogy újra török felsőség alá adja magát. Leszámítva a városias helyekre költözőket, még állandótlanabb telepéseknek bizonyultak a török földről menekülők. Kisebb részük a Dunántúl s a Bácska déli részén falunak mondható településekben lakott, olykor magyarokkal együtt, bár Esterházy Pál, mikor vállalkozó magyarnak puszták benépesítésére adott megbízást, amint protestáns prédikátor tartásába nem egyezett bele, úgy azt is kikötötte, hogy „ráczságot éppen ne legyen szabad nekik közé bevenni”. A szerbek nagyobb része ugyanis földbe vájt kalyibákban ütött tanyát, s bármikor továbbvándorlásra készen, pásztorokból, főképp juhtartásból élt. Azok pedig, kik Bécs biztatására a fegyveres életmódot részesítették előnyben, rendszeres katonai igénybevétel híján rablástól sem riadtak vissza, hogy megélhessenek. De a Határőrvidék felállításával kapcsolatban is attól tartott az udvari kamara, hogy az mindenféle gyanús elemeknek lesz gyülekező- és menedékhelyük.

Földesúri saját gazdaság kibontakozására sem az igen gyenge lábon álló közbiztonság, sem a termelőerők igen alacsony színvonala, s legtöbbször a birtokjogok tisztázatlansága sem engedett lehetőséget. Amit közép- és kisnemesek a kezdő időben egyáltalán megvalósíthattak, abból állt, hogy a parasztközösség, mely az egész határ fölötti rendelkezést kezében tartotta, nekik is juttasson földet, egy sorban a jobbágyokkal. Akadt rá ugyan példa, főképp a „királyi Magyarországgal” szomszédos részeken, hogy nagyobb földesúr egy-egy pusztát magának foglalt majorság céljára, ám annak üzembe helyezése a századfordulóig még komoly akadályokba ütközött. Maga Esterházy Pál sem tehetett mást, mint hogy

újonnan megszerzett ozorai uradalmának már megtelepült népétől robot helyett pénzbeli megváltást kívánjon. Bár igényét ezenfelül 5 napi munkára is bejelentette, mindjárt hozzátette: „Jól lehet mostan ugyan annyira nem lésszen szüksége az uraságnak annyi napon való szolgálatjokra”. Az 1702-ben készült urbárium ugyanis nyíltan elismerte, hogy ott a földesúrnak szántást, vetést, aratást nem tesznek, mivel „most itten semmi majorsága nincsen”. A hatalmas nagybirtokosnak is tudomásul kellett vennie, hogy a megtelepedett magyarok a határt s a hozzácsatolt két pusztát szabadon élék, s ha nem voltak elegendő számban a nagy határ haszonvételére, vagy pedig további puszták gyümölcsöztetéséről volt szó, akkor is a bérbeadást részesítette előnyben saját majorsági üzem kialakításával szemben. Bár egyes török földesurak, a hódoltságon túli példát követve, próbálkoztak majorkodással a XVII. század derekán, ez átmeneti jelenségnek bizonyult. Az ország középső és déli része úgy került ki a török világból, hogy a súlyos megpróbáltatásokat túlélő s ott újonnan gyökeret verő parasztsága a visszahódított földet mindenestül a maga birtokában s használatában tartotta, úgy vetette meg azon, teljesen a maga erejéből, az új élet alapjait.

Település és gazdálkodás a „királyi Magyarországon” és Erdélyben

A török uralomtól mentve maradt országrész agrárszervezetét ugyan fel lazította s életműködésében megzavarta, de alapjaiban nem rendítette meg a XVII. század utolsó két viharos évtizede. Ha hézagokkal — a pusztásodásból eredő foghíjakkal — is, de a paraszti egzisztencia keretét változatlanul a jobbágytelek alkotta: beltelek a hozzá megfelelő arányban (aszerint hogy egész, vagy az egyre nagyobb számú töredéktelkekről volt szó) tartozó szántóföld- és rét-járandósággal s a közös legelő, továbbá, a földesúrtól korlátozottan, az erdő használatában való részesedéssel. A falvak legnagyobb részében a házak utca rendjében vagy szabálytalan csoportban helyezkedtek el. A sövényen körülvelt belső telkek (házak, kertek, gazdasági udvarok) együttesét is gyakran kerítés vette körül, hogy a jószág a határba ne kalandozzék, a szükséges helyeken kapukkal. Az sem volt ritka dolog, amikor a település magjához, ugyancsak körülkertetve, intenzívebben művelt, trágyázott szántóföld-darab, továbbá alkalmas helyen a falubeliek kender-, (len-) és káposztásföldjei csatlakoztak. Ha a természeti adottságok engedték, a dűlőkre s ezeken belül parcellákra („nyilakra”) osztott szántóföldek is a belsőségek közelében terültek el, hogy minél kevesebb legyen a megművelésükhöz kapcsolódó ide-odajárás. Rendszerint nedvesebb részeken, patak partján helyezkedtek el a kaszálók, s lehetőleg a faluhatár külső részén a legelő és az erdő.

Erdélyben még többnyire élt az a szokás, hogy a szántóföldet és a rétet a telkes gazdák között évről-évre, esetleg nagyobb időközökben újra felosztották. Annyt jelentett ez, hogy az osztó igazságnak megfelelően ki-ki — hogy egyformán részesedjék jobb és rosszabb minőségű, közelebb és távolabb fekvő földből s egyformán legyen kitéve esetleges elemi csapásoknak — minden újraosztáskor az egyes dűlők más-más darabját kapta művelésre a sorshúzás szerint. Érthető, hogy ilyenformán senki sem volt hajlandó a neki jutott földdarabokba a szokottnál nagyobb munkát és befektetést ölni, hiszen ennek a következő alkalommal más látta volna hasznát. A „királyi Magyarországon” már fokozatosan abban maradt a periódikus újraosztás, s az utolsó felosztásnak megfelelő állapot állandósult. Bár így a szántóföld és a rét az egyes gazdák tartós birtokává lett, továbbra sem művelhették őket kötetlenül, legjobb belátásuk és igyekezetük szerint. Útjában

állt ennek már az is, hogy szántóföldjük dűlők szerint tucatnyi, sőt olykor jóval több hosszú-keskeny földcsikra darabolódott, gyakran hozzájuk vezető külön utak nélkül a többieké közé ékelődve. Már csak ezért is másokhoz kellett igazodnia kinek-kinek nemcsak a szántóföldi munkák végzésében, hanem abban is, hogy milyen növényt természetesen parcelláin, különben az átjárással kárt okozott volna szomszédainak; s a kenyérnek a táplálkozásban betöltött alapvető szerepéből önként következett, hogy a szántóföldet gabonafélék foglalják el. De az egyes gazda legfőképp azért volt alávetve a többiekkel közös művelési kényszernek, mert kaszálás után a rét, aratás után a tarló megnyílt a falubeliek közös nyájai előtt. Szükség volt erre azért, mivel nyár elejére a természetes legelő rendszerint már nem nyújtott az állatállománynak elegendő táplálékot; de fontosnak tartották azt is, hogy a jószág a szántóföldön legelve, annak földjét elhullatott trágyájával kövérítse.

Az a körülmény, hogy a szántóföldön (olykor kevés hüvelyest leszámítva) kizárólag gabonaféléket termesztettek, szükségessé tette ezenfelül a művelés közé pihentetési időszakok közbeiktatását; megszakítatlan művelés csak ritkán, rendszerint kényszerhelyzetben fordult elő (pl. ha kiöntés következtében szűkké vált a szántóföld). Háromnyomású rendszerben a szántóföld-dűlőket három, nagyjából egyenlő kiterjedésű nyomásba fogták össze, s az elsőbe őszi gabona, a másodikba tavaszi gabona került, a harmadik ugarnak maradt. A következő évben az elsővetették be tavasziakkal, a másodikból lett ugar, s a harmadik szolgált őszi gabona alá. A harmadik esztendőben az első nyomást hagyták ugaron, a második fogadta be az őszi, a harmadik a tavaszi vetést. S a negyedik évben újra kezdődött az egész. Míg eszerint a szántóföldnek évről-évre nagyjából harmadrésze nem hozott termést, kétnyomású gazdálkodás esetén ez a kihasználatlan rész 50%-ra rugott. Itt ugyanis az őszi és a tavaszi gabona ugyanazon a nyomáson belül kapott helyet, a másik nyomás maradt ugarnak, s a kettőt esztendőnként váltogatták. De ha így a kétnyomású rendszer mintegy negyedrészen kevésbé használta ki a szántóföldet, viszont több pihenőt biztosított neki s felényivel kiterjedtebb legelőt nyújtott az állatállománynak, mint a háromnyomású gazdálkodás. Nyilván ezzel függött össze, hogy míg általában a „királyi Magyarországon” viszonylag a háromnyomású rendszer került túlsúlyra, magán a Kisalföldön belül a falvak többségének szántóföldje csupán két nyomásra tagolódott; itt ugyanis bővebben állt szántás-vetésre alkalmas föld rendelkezésre, tehát nem szorított a szükség annak jobb kihasználására, viszont legeltetésre kínálkozó erdőknek szűkében voltak.

Amint látható, bármennyire a gabonatermesztés állt is a nyomásos gazdálkodás középpontjában, jelentős súllyal érvényre jutottak benne az állattartás szempontjai, mely a hagyományos mezőgazdaságban döntően a legeltetésre alapozódott. Amit az állatállományból ügyel-bajjal sikerült átteleltetni, kora tavasszal a rétre hajtották; emiatt a kaszálás későre, majd nem aratás idejére maradt, úgyhogy második kaszálásra gyakran nem tudott kellő sarjú fejlődni; következőképp télire nem volt elég széna, ezért fagyos időben a vetésre is ráeresztették, s amint tavasszal a fű zsendülni kezdett, a kaszálóra bocsátották (ha ugyan vonszolni nem kellett erőtlensége miatt) a jószágot — bűvös kör, melyből a hagyományos gazdálkodás többnyire nem tudott kiszabadulni. A nyájak első erőgyűjtését a rét tilalmazása követte: ha kellett, akárcsak a gabonavetések, kerítéssel („porgoláttal”) oltalmazták a természetes legelőn, ugaron, erdőben táplálékát kereső jószág behatolása ellen. Nyár elejére, mikor az ugarnak hagyott nyomást szabály szerint szokás volt feltörni („ugarlás”), a természetes legelő füve

pedig kezdett kiszülni, mindez kevésnek bizonyult; ezért jelentett a hagyományos gazdálkodásban évről-évre visszatérő eseményt a rét- és tarlószabadulás. Tovább az őszi vetés alá történő, esetleg a közbeiktatott keverő szántásig újra gyepesedő ugar, azután, ha sarjú nyérése véget újra nem tilalmazták, a rét, s az őszi, illetőleg tavaszi gabona tarlóját folytató ugar illetőleg félugar fűvén, kóróján vegetált az állatállomány. Azaz: a házakhoz csatlakozó kerteket, a kender- vagy len- és káposztaföldet, az éppen tilalom alatt álló rétet és szántóföldet, továbbá az ugyancsak körülkerített irtásföldeket és a szőlőt kivéve időről-időre legelőül szolgált az egész határ.

A művelési és legeltetési kényszernek a hagyományos gazdálkodást béklyóba szorító merevsége az idők folyamán helyenként oldódott kissé, anélkül azonban, hogy ez a rendszer megbontására vezetett volna. Másfelől viszont lényegében nem tudott túllépni a megszokott ugar- vagy parlagtartó művelésmódon azoknak a jóval csekélyebb számú településeknek a népe sem, melyekben dülős-nyomásos határbeosztás hiányában művelési kényszerre nem volt szükség. A nyugati Dunántúl dombvidékén irtás-eredetű „szeres” települések terjedtek el, maroknyi házak, körülöttük rendszerint szabálytalan tömböket alkotó szántóföldekkel. A Felvidék néhány, ugyancsak erdőirtás útján keletkezett falujában a házak sorához mint gerinchez bordákként csatlakoztak az egy-egy gazda egyetlen összefüggő sávbán elhelyezkedő földjei. A hegyvidék magasabb régióit laza láncban sorakozó vagy szórt települések jellemezték; lakóik lényegében állattartásból éltek, csupán apró földdarabokat művelve, gyakran eke nélkül, házuk közelében. Mindhárom most említett települési-határhasználati forma magában rejtette tehát a megszokott kerékvágásból kilépő kötetlen gazdálkodás lehetőségét. Az egyoldalú gabona-termesztésre s legeltető állattartásra épülő hagyományos gazdálkodás uralma a parasztság körében mégis általánosnak mondható.

Ha a parasztságnak viszonylag csekély, a földesuraknak annál nagyobb hányada részére volt adva immár évszázados majorságaikon a hagyomány bilincseit lerázó, kötetlen gazdálkodás lehetősége. Inkább csak kisebb birtokos érte be azzal, hogy jobbágyai az ő részére is vessenek gabonát a maguk dülőin. Legtöbben arra törekedtek, hogy a falu földjéből a parasztokétól elhatárolt s lehetőleg egy tagban fekvő külön szántóföldet és rétet hasítsanak ki maguknak. Itt azután módjukban állt a paraszti művelési kényszertől függetlenül, legjobb tudásuk szerint berendezni gazdaságukat. Ám a gazdálkodás évszázadok óta megszokott színvonalán fölülemelkedniük alig sikerült, még pedig nem azért, ami sok esetben a paraszti gazdaság szokott menetét is megakasztotta: a háborús világ, a katonaság önkényeskedése miatt. A kitaposott ösvényről való letérést igazában a mezőgazdaságnak a feudális gazdasági-társadalmi rendszerbe s a hozzákötődő, babonákkal, előítéletekkel terhes hagyományokba való beleágyazottsága gátolta.

Milyen fokon álltak a mezőgazdasággal kapcsolatos természettani ismeretek, a kor elismert tudós professzorának, a jezsuita Szentiványi Mártonnak munkássága mutatja leginkább. 1689-től 1702-ig három részben megjelent könyvében Szentiványi, a nagyszombati egyetem rektora s a hazai könyvcenzúra feje mintegy sokoldalú ismereteit akarta a világ elé tárni. De nem ok nélkül nevezi saját maga több mint 3500 oldalra terjedő művét különféle tudományok szorgos és válogatott egyvelegének: rendszert vagy akárcsak valami egybefűző fonalat valóban nehéz fölfedezni a sok vegyes ismeretanyag tarka, mechanikus egymásutánjában. Közöl gazdasági és mezőgazdasági jegyzéseket a hónapok rendjében, 100—100 megállapítást a kertekről, ugyanezekről külön a gazdaság, a virágok és a gyógynövények vonatkozásában; folytatólag ugyancsak százával a gazdaságról

erkölcsi és mezőgazdasági tekintetben, a rovarokat, a majorságot, a vizeket illetően. Sok más „tudomány” közbeiktatása után a növényekkel kapcsolatos megfigyelésekre és 100 gazdasági-monarchikus megállapításra kerül sor. Végül a III. „decas”-ban fizikainak mondott értekezések következnek vadakról, madarokról, halakról, a majorkodás köréből, állati kártételekről.

A „tövel-heggyel” egymásra hányt megállapításhalmazban helyenként hasznos anyagra is bukkanhatott az olvasó. Mintha e figyelmeztetésekben az a kényszerű igyekezet hatott volna tovább, melyre a felvidéki gazdálkodót többnyire soványabb földje s a szűkebb faluhatár sarkallta. Hangsúlyozza, hogy a kaszálót György-napkor tilalmazni kell; június közepén, még mielőtt a fű kisül, kerüljön kasza alá, s csak ősszel szabad ismét ráereszteni a jószágot. Tél beállta előtt javasolja a kaszálók bozótól, szittyótól való megtisztítását. Száraz réteket öntöző csatornák, nedveseket vízlevezető árkok segítségével lehet gyümölcsözőbbé tenni. Elrontott rétek úgy válnak ismét termékennyé, ha felszántják s kölessel vetik be őket; a harmadik évben, jól elboronálva, újra jó kaszálóvá formálhatók. Őszre kiadós takarmányt kapunk, ha júniusban zab, bükköny, árpa, tavaszi rozs keverékét vetjük. A takarmányozás téli nehézségein könnyíthet, aki nyár végén nyír-, éger-, tölgyfalevelet gyűjt, ősszel gallyakból kötegeket készít, télen fenyőágakat szed a juhoknak s a szénát, szalmát szecsászva nyújtja. A tejtermelésre nézve előnyös takarmányok között Szentiványi elsőnek hívja fel a figyelmet a lóherére.

A trágyázásra fordított gondban ugyancsak a Felvidék szorongatóbb problémái tükröződnek. Előírja a majorokban az istállótrágya gyűjtését, s miután az eső hatása alatt elkorhad, a szántóföldre minél gyakrabban való kihordását és a talajjal elkeverését. A kihordás legjobb ideje azonban szerinte nem a tél, amikor a hó a trágyát kilúgozza s csak a szalma marad vissza, hanem június. Kertben, gyümölcsösben, szőlőben is szorgalmazza a trágyázást. A rétek kövértetésére három éjszakán át tartó juhállást (kosarazást) javasol, emellett különféle hulladékok komposzt-szerű értékesítését is hasznosnak tartja. Nemcsak a trágyának: a víznek fontosságát is hangoztatja a növényi táplálkozásban. A földművelés terén is a szorgalmas, intenzívebb munka: őszi vetés előtt háromszori szántás, a zab esetében külön a vetést követő szántás, keresztben is, hosszában is történő boronálás, a vetésnek konkolytól való megtisztítása, háromszori szőlőkapálás mellett tör lándzsát. Tulajdonképp a váltógazdaság felé mutatna előre az a megfigyelése, hogy az árpa jól terem répa után. Ám azt is leszögezi, hogy nem biztonságos dolog a föld- és szőlőművelésben a régi módot elhagyva új utakat követni.

A régi módot, a hagyományos felfogást azonban nála, tudós hírében álló férfiúnál is a komoly biológiai ismereteket megelőző kor babonával, előítéletekkel megdöbbenően terhes nézetei szövik át. Nem varázslat és bűvölés: szenteltvíz, só stb. viszi előre a gazdaságot — mondja Szentiványi. Ki tagadhatná, hogy a vetés, a növények növekedése nemcsak a földtől, hanem leginkább égi befolyástól, kivált a hold járásától függ? Ezért amikor újhold van, nem szabad irtáshoz fogni, sem trágyát kiszórni, mert különben elgyomosodik a föld, viszont ilyen tájban jön el a búza- és a borsóvetés ideje. Növekvő holdnál kell a halastó gátját építeni (így kemény lesz, jól begyöpösödik, míg hold fogytán építve átereszti a vizet), tűzifát vágni, juhokat nyírni, borjat elválasztani (holdtölte előtt, mert ha az utánra marad, az üszö meddő lesz), trágyázni, ha sok hajtást akarunk, továbbá friss trágyába vetni, általában magasabb fekvésű helyeken s olyan növényeket vetni, melyek a talaj szintje fölött fejlődnek, fát ültetni, átültetni s nyesni, ha azt akarjuk, hogy nagyra nőjön. Holdtöltekor ajánlatos a halivadékot áthelyezni, hágatni, szénát kaszálni, zabot, babot vetni (de búzát nem), ültetni való vesszőt

vágni; a szőlő jól be fog érni, ha ilyenkor virágzik, s teliholdnál (mikor az a horizon alatt jár) taposott mustból jobb bor várható. Hold fogytán kell épületfát vágni, kost, bikát, kant herélni, disznót ölni (utolsó negyedben), a trágyát kiszórni, ha bő szemtermés a cél, általában állott trágya után vetni, árpa alá szántani gzosodás ellen, alacsonyabb fekvésű helyeken s a földben növekvő növényeket vetni (lent utolsó negyed és újhold között), karót hasítani, szőlőt kapálni; a sör jól eláll, ha ilyenkor főzik. A sertés agyveleje a holddal együtt fogy és növekedik. Külön ügyelni kell arra is, hogy minek a jegyében járunk: a bak jegyében (hold fogytán s nem déli szélben) vágott épületfa nem korhad, szű nem bántja; a káposztát kos vagy bika jegyében ültessük át; gyümölcsfák körül a skorpió és a rák jegyében nem kell tenni semmit. Sőt a szél iránya nemcsak favágás esetében fontos: egyesek szerint ettől függ, hogy kos-, vagy jerke-bárány születik-e, vetni pedig akkor a legjobb, ha keletről fúj, esetleg nyugatról. Rozsot, zabot északi szélben is lehet vetni, így a szem nagy lesz, a szalma erős, de már az ilyenkor vetett borsó kemény lesz, nem fő meg, s kerti vetemény alá sem jó a földet forgatni, ha északi szél járja. Déli s részben délkeleti szélben viszont nemcsak irtani nem ajánlatos, hanem vetni egyenesen ártalmas: az árpa így fűvében pusztul s mint a rozs is sok üres kalászt hajt, a borsó zsiszikes, répa, retek férges lesz tőle.

Talán még ennél is elképesztőbbek Szentiványi professzornak a növények és az állatok keletkezéséről, a fejlődésükre ható tényezőkről, betegségeikről szóló, nyilván ugyancsak babonás paraszti hiedelmekből táplálkozó balvélekedései. A sertés trágyát károsnak mondja, a ló trágya elrontja a talajt szerinte, mindamellett úgy véli: trágyából növények keletkeznek, fák mag nélkül szaporodnak, a rét ráhintett szemától bővebben terem. Mézes kenyérből hangyák, marhatrágyából méhek, számartrágyából darazsak, korhadó anyagból halak, csikok, esőáztatta porból hirtelen békák keletkeznek, tojásban férgek, apró kígyók bukkannak elő. Ha az apaállatot leölik, a tőle vemhes nőstény elvetél; tyúk alatt a tojásban fejlődő csirke elpusztul, ha a házban tojást sütnek. Más-más víztől a juh és a kecske színe megváltozik, ettől függ az is, hogy fehér, vagy fekete bárány jön-e világra. Tarka falu istállóban tarka csikókat ellik a kanca. A korán elvetett búza nyurga, üres kalászu lesz, ha meg későn kerül a földbe: rövid szalmájú, dús kalászu. Nedves talajon a búza háromszori vetés után rozzsá változik, sovány földön, sokáig ugyanazon a helyen vetve vagy régi, dohos magból vadóccá s konkollyá fajul, míg jó földön ezek alakulnak át búzává. Ha a vetőmagot olyan zsákba teszik, melyben előzőleg sütésre szánt lisztet tartottak, a száron égett kalász fejlődik. Ha az egyik kenyeret kivesszik a kemencéből s megszegik, a sütőben visszamaradt többi megsérül, héjuk elválik a belétől. Amikor a gabona virágzik, a garmadát forgatni kell, hogy meg ne romoljék; az árpa virágzása a sörfőzésben okoz zavart, a borsóé ugyancsak megfőzését nehezíti, a szőlő virágzásakor pedig újra forr a bor, s ha akkor szél éri, kifut a hordóból. Csonthéjas gyümölcs magvára vésett jegy a fejlődő gyümölcsön is megjelenik; még éretlen gyümölcs nagyra nő, ha répa- vagy tökmagot helyeznek belé. Oltóágot fölfelé kell leszakítani tövéről, mert különben az oltvány szélességben fejlődik. A juhnak ártalmas, ha nedves télen zabszalmát vetnek elébe, ez különben is káros hatással van a gyapjú fejlődésére. Ha égerfalevelet nem kap a juh, tüdő-, májbajos lesz, ártó fűvektől pedig dögvészt kap; de só, porrá tört száraz fű, ökörfarkkóró gyökere jó orvosságul szolgál.

A korszakban keletkezett másik, kéziratban maradt mezőgazdasági munka ugyancsak előítéletekben megrekedt hagyományos felfogásról árulkodik, mikor a gyümölcsfaoltás és a gabonavetés idejét a hold járásához igazítja. A szerzőnek:

báró Palocsay Horváth Györgynek mégis előnyére válik, hogy nagy igénybejelentés és tudóskodás helyett a gyakorlat oldaláról közeledik a gazdálkodás kérdéseihez. Kis munkája mintegy jelképezi a gyökeres fordulatot, mely a békésebb idők eljövételével az addig katonáskodók életmódjában végbement. Annyi pusztulás és kártétel után úgy látszott: a századfordulóra kezd korábbi korlátai közé visszatérni a viharos időkben felbolydult gazdasági élet. A katonáskodással felhagyva, számos birtokos úr a „királyi Magyarország” földjén is újult buzgalommal látott a gazdálkodáshoz. Palocsay Horváth huszárcapitány is, szögre akasztva kardját, hazatért Sáros és Szepes megyei birtokaira s nekilátott, hogy az évszakok rendjében haladó versekbe foglalja a gazdaság tennivalóit. Túl azon, hogy henyélés helyett szorgalmas munkára ösztönöz s a gazdát télidőn termelvényeivel való kereskedésre biztatja, részletekben jónéhány hasznos útmutatással szolgál. Béresökrök tartását javasolja, pünkösöd előtt ugarlást, László-nap táján keverő szántást, megrostált mag elvetését, a gabonavetés gyomlálását, hüvelyesek termesztését a szántóföldön, sertések tökön, kukoricán tartását, ha makk nem terem, s gondos kerti munkát.

Ugyancsak előírásokat tartalmaz s ezért nem közvetlenül a való életet tükrözi két gazdasági utasítás: az egyik Thökölytől, a korszak elejéről, a másik, a hegyaljai szőlőművelést illetően, Rákóczitól, a századforduló évéből való. Ám mint ahogy az utóbbiról megállapítható, hogy régi szokást foglal újonnan írásba, úgy az előbbi, általános gazdasági utasítás pontjaiban is nyilvánvalóan hosszas gyakorlat sűrűsödik. Mindkettő nagy gondot fordít a földesúr jövedelmének gyarapítására, de míg a szőlőművelési szabályzat ezt mindenképp azáltal kívánja elérni, hogy a szőlőmunkás a szabott bérért illendően dolgozzék, Thököly inkább a gazdatisztek, kocsmárosok, nadály természetű ispánok és pallérok, torkos borozó bírák szegény népet húzó-vonó csalárdságaira hívja fel a figyelmet. Nemcsak az meglepő, hogy országos gondjai között ilyen részletes (Bajomy János jószágigazgató által fogalmazott) szabályozással tudott törődni: a jobbágyokkal szemben kívánt emberséges bánásmód is figyelemreméltó. Tiltja annak heti soros szolgálatra kényszerítését, ki robotterhét megváltotta, mert „egy hátról nem kell két bőrt nyúzni”. Ellenzi azt is, hogy erőtlenebb jobbágyra nehezebb munkát rójanak, mivel „azokat sem akarjuk, hogy enerváltassanak, ... hogy élnetlennül ne maradjanak”. Az udvarbíró legyen a jobbágyok között, még pedig józanon, „kinek kinek becsületét érdeme szerint megadja. A szegény emberek szavát mindig csendesesen meghallgassa, azt megértvén, a miben kívántatik és illendő léssen, tehetsége szerint oltalmazza, segítse, előle el ne nógassa vagy kergesse, magát szép csendesesen, emberségesen viselje.” Árpát, zabot, kölest, lent, kendert eleget kell vetni, hogy ne a szegénységet terhelve, rajta kelljen „meghúzni”, mikor az uradalomból is kitelhet. A dézsmálók ne fogyasszák a szegény embert „húzom, vonommal”. Vétségért a jobbágyoknak ne tömlöc legyen a büntetése, hogy „vonhassanak” rajta; bírság kiszabásában is irgalmassággal kell lenni a nyomorúságban élők iránt.

Sokoldalú gondoskodással fogja át Thököly utasítása a tág értelemben vett mezőgazdaságnak szinte egészét. Kifogott halak frissen tartására vesszőfonatos, zárható bárkákat készített; pisztrángoknak körülkerített tavacsok létesítését rendeli. Eltiltja télen az erdőre marhát, kecskét hajtó pásztort attól, hogy nekik fákat legallyazzon. Mivel makkból nem mindig terem elegendő, tökmagot is vettet őszi elvermelés szándékával, hogy aztán a tököt, mint a kölespolypát, „aszalt sarjút” is, korpával keverve adják a sertésnek; malmok hidasaiban is nem annyira drága gabonán, mint malomporon, kukoricán, kölesen, korpán kell azt hizlalni.

Juhosgazdától 30 juh után 8 kassai vékás hordónyi (kb. 166 l) túró és 5 sajt, továbbá 100 juh és kecske után 10 öreg „kerekség” sajt, minden nyáj után ötvenenként (morva juhoktól negyvenenként) 1 nyolcvékás hordónyi „kazupos” túró jár. Mivel a juh és a sertés gyakran betegeskedik, hozzáértő emberekkel gyógyító füvek gyökerét kell szedetni. Azért nem kerül ki a majorokból jó baromfi, mert poros, földes, gázos, toklászos ocсут vetnek elébe; bezzeg „a szegény ember nem úgy tartja apró marháját; innen vagon, hogy afféle újságot hamarabb találni a szegény ember házánál, mintsem az urak majoriban”. Jó öreg fejőstehéntől (fél-csecsü, előhasú, meddő, borjú nélküli tehénből kettő tesz 1 ilyen) 18—20 icce vajjal, 10 vanna túróval és 12 „versling” túróval tartozik a majorosné. Az igásökröknek télire meleg hidlásos, jászlas ólat kell építeni, mert hideg, sáros helyen éjjel nem tudnak enni, nappal meg az igázás miatt nincs rá módjuk. A rétet gaztól, tövistől, bokroktól meg kell tisztítani, utazók ne prédálják; a szénakazal 3 öl széles és 3 öl magas legyen. A jó gazdaságnak jelei között „majd első a földek ugaroltatása”. Ahol elsoványodtak, trágyázni kell, s hogy ne csupán tövis, gaz, kóró teremjen, kétszer szántani; de némely határon három szántás is igen kívánatos. Semmi szántó föld ne maradjon pusztán; feljegyezve, hogy melyik táblába mennyi ment bele, tiszta magot kell vetni, idejében s nem sárba (különben tövis és gaz terem), jól elboronálva. A vetést fűvében tisztítani szükséges; marhájárás ne tegyen kárt benne. Aratás után táblánként s gabonanemenként a kereszttek összeírására kerül sor. Próbacsépléssel, táblánként egy-egy közepes szemű kévét véve és kicsépelve, meg kell állapítani az eresztethezőséget. A lábakra állított s jól befedett asztagokba feljegyzés kerüljön, hogy hány keresztet, dézsmás, vagy majorsági gabonát foglalnak-e magukba, s az utóbbit mely tábláról, melyik évből. Omlott kéve, elhullott gabona a csűrbe kerüljön, tőrekre, polyvára is gond legyen. A poros, földes, gázos gabona összelemelegszik, „megszuszokosodik”, ezért jó garatos rostán áteresztve gyakran szeleltetni kell. 10 köből gabonából 11 köből liszt lesz, 10 véka lisztre 2 véka korpa számítható, ha rendes az őrlés. 1 véka (20,8 l) lisztből 60 fekete vagy 40 „uraim” cipója süljön, „magunk asztalára” általában 36; a sütőnek vakaró nem jár. Gondot kell viselni termő ágakkal való oltásra, a gyümölcsösök felújítására. Szőlőben is hasznos a trágyázás elsoványodott részen, ültetéskor egyaránt, „kazalban hányt, jól megérett földdel” vagy „rakott ganajjal”. Legalább 2 hordó rendes bor törkölyéről 1 hordó elő-lőre vagy mászás, háromról 1 hordó harmadlás lőre szűrhető. A borokról is fel kell jegyezni: mely szőlő mely részében termettek s melyik évben, vagy pedig dézsmás, esetleg foglalt borról van-e szó; kocsmákra is ilyen megjelöléssel kerüljenek. 1 hordó borból csöpögésre, apadásra, gyertyára 1 pintet lehet betudni. A sok vesztegetés, feltöltés (főképp lőrével) miatt szegényedik, változik, virágosodik a bor. 1 egységnyi seprű harmadát éri ugyanennyi bornak. Gondosan előírja az utasítás a számadások idejét és módját is, külön rovatokkal bevételnek, kiadásnak, maradványnak.

Rákóczit szőlőművelési szabályzatának kiadására az a szomorú állapot indíthatta, melyre tarcali szőleje 1698-ban „sok álnok vincellér és csalárd munkások” keze alatt jutott. Több esztendei hiányos gondviselés következtében a záporok elhordták termőföldjét, a tövek homlítás hiányában megritkultak, s ami megmaradt belőlük, elsoványodott, terméketlenségre jutott; a felületes nyitás miatt viszont a vesszők gyökeret eresztettek, májusban a szőlőhegyet szőlőilonca lepte el, lisztharmat-károk is jelentkeztek. Majd 1699-ben „kapálatlan, karóztatlan és kötetlen, parlagos formán” maradt, „nehult pedig a nagy gaz és majd egy ember karjányi vastagságú fiatal nyárfák is el nyőttek, az fölgye nem szagatatván igen elsoványodott”. Ezek után az 1700-i szabályzat előírja a szőlőgyepű, kapuk, hág-

csók évenkénti megújítását, az utak jó karban tartását. Káposztát, kukoricát, répát stb. a vincellér a szőlőben ne termesszen. 7—8 arasznyi karó 15 esztendeig is eltart; száraz kötőzfűvet kéveszámra kell szerezni. Háromszori kapálást rendel (a harmadlás érlelni segít, az egeret is pusztítja), mindig a vízlevezető árkokat is kitisztítva, második és harmadik alkalommal nagyobb bérért, mert akkor már vigyázni kell a gerezdekre; egyenesen kell vele haladni, ügyelve, hogy tudatlan kapás a fiatal tövet ki ne vágja, de nem elég a fűvet csak kaparni, hanem jól fel kell vágni a tő alól.

Mai szemmel nézve Thököly utasítása sem mentes elmaradott elemektől, a hagyományos gazdálkodásnak mégis javító igyekezettel áthatott, érett változatát képviseli. Már bevezető mondata a sors áldó és sújtó akaratába való fatalista belenyugvás ellen emel szót: „Az isteni gondviselés nem zárja ki az emberit.” Ugyanerről az álláspontról hangoztatja: „A szegény ember élete [gabonája] mért szapora a táplálásra? Primario Isten ő felsége az oka a megáldásra nézve; de secundario a jó gondviselés, mert ő annak szemetét szépen kitisztítatván, úgy örölteti meg.” Egyes pontokon tehát a fejedelem elismeri a maga javára igyekvő paraszt gazdálkodásának fölényét a másokra bízott földesúrral szemben.

Ebben az időben azonban az ország nyugati részén már a hagyományos módszerek körében mozgó gondoskodást meghaladó törekvés is jelentkezik. Esterházy Pál 1680-ban mindenfelől kívánt és kapós svájci „majorbéli tehenek” Bécsben való vásárlására ad megbízást, darabonként 100 forintért, olyan igyekezetről téve tanúságot, mely az állattenyésztés terén messze a jövőbe mutatott előre.

Európa népességének alakulásáról: *M. Reinhard—A. Armengaud—J. Dupaquier: Histoire générale de la population mondiale.* Paris, 1968. 108, 121, 146—148, 160, 226—228, 303—304, 680—685. *B. H. Slicher van Bath: The agrarian history of Western Europe* a. D. 500—1850. London, 1963. 78—81. Magyarország XV. század-végi népességéről ld. *Szabó István* számításait (in: Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Szerk. Kovács József. Budapest, 1963. 97—98). *Bakács István* (uo. 138) a XVI—XVII. századra nézve alábecsüli az ország lélekszámát, mikor azt — egységesen egy-egy egész századra vonatkozólag, tekintet nélkül az időközben bekövetkezett változásokra — 2,5, illetőleg 3 millióra teszi; e számokat bajos akár a XV. század-végi 4, akár a 1720-i 4,5 millióval összeegyeztetni; adatai egyébként is csak 1670-ig haladnak. Hozzá kell azonban tenni, hogy a II. József kori népszámlálás előtti időre vonatkozólag Magyarország népességszámát illetően pusztán közvetőlegesen becslésekre vagyunk utalva. Az 1715. és 1720. évi országos összeírás ugyanis nagyon ingatag alapon bizonyult, a korszak folyamán az országba bevándoroltak s onnan kivándoroltak száma nem állapítható meg, sőt a természetes szaporodás mértékéről is eltérnek a vélemények. Ez szűrhető le a történeti demográfiái irodalomból. ld.: *Kalmár Gusztáv: A török uralom hatása a Dunántúli népességére.* Föld és Ember 1929. 49, 52. *Szabó István: A magyarság életrajza.* Budapest (1941). 49—50, 124. *Dávid Zoltán: Az 1715—20. évi összeírás.* In: A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovács József. Budapest, 1957, főleg 163—174. *Acsádi György: Az 1784—85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnylvántartások.* Uo. 231—235. *Csocsán Jenő: Három Pest megyei falu népesedése a XVIII. század második felében.* Történeti Statisztikai Közlemények 1959: 1—2. 94—95. *Dávid Zoltán: Magyarország népessége a 17—18. század fordulóján.* Történeti statisztikai évkönyv 1961—1962. 221—257. *Taba István: Baranya megye család- és lélekszáma 1696-ban.* Uo. 138—141, 143—145, 148—150, 154. *Kováts Zoltán—Cs. Tóth Péter: Csurgói jobbágycsaládok demográfiai viszonyai (1720—1950).* Uo. 62—82. *Pápai Béla: Magyarország népessége a feudális megerősödése és bomlása idején.* In: Magyarország történeti demográfiája, i. m. 151—167. *Kováts Zoltán: Somogy megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban.* In: A Szegei Tanárképző Főiskola tudományos közleményei 1964. I. 225—238. *Kováts Zoltán: Somogy megye népessége a XVII—XVIII. század fordulóján.* Kaposvár 1969. 3, 41, 44—45. *Kováts Zoltán: A XVIII. századi népességfejlődés kérdéséhez.* Agrártörténeti Szemle 1969. 218—225. *Kováts Zoltán: A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig.* In: A Szegei Tanárképző Főiskola tudományos közleményei 1971. I. 78—85; 1972. II. 5—18. *Mészáros László—Hausfater Katalin: A hódoltsági mezővárosok népességszámának kérdéséhez.* Demo-

gráfia 1974. 116—119. Az 1683 és 1790 közötti lélekszám fenti hozzávetőleges értékei egyrészt 6—10‰-es évenkénti természetes szaporodás és — 1790-re felnőtt összegben — 1 650 000 főnyi bevándorlási többlet feltételezésén, másrészt háborúk és járványok pusztításának figyelembe vételén alapulnak.

A háborús pusztításról: *Maksay Ferenc*: Szentgál népességi viszonyai a feudalizmus korának végén. Történeti statisztikai évkönyv 1961—1962. 22, 44. *Villányi Szaniszló*: Néhány lap Esztergom város és megye múltjából. Esztergom 1891. 45. Vö. *Sinkovics István*: Élő és halott falvak. A Gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve 1934. 267—271. Egy-egy török uralom alól szabadulók vidék pusztulásáról: *Soós Imre*: Heves megye benépesülése a török után. Eger, 1954. 4—6. *Soós Imre*: A jobbágyföld sorsa Heves megyében a XVIII. században. Eger é. n. 22—23. *Kosáry Domokos*: Pest megye a kurucokban. In: Pest megye múltjából. Budapest, 1965. 16—19, 21—41. *Wellmann Imre*: A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében. Budapest, 1967. 35—36. *Mezősi Károly*: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idején. Budapest, 1943. 13, 19. *Balogh János—Szendrey István*: Bihar megye benépesülése a török hódoltság után. In: Magyar történeti tanulmányok I. Debrecen, 1967. 42. *Acsády Ignác*: Magyarország Budavár visszafoglalása korában. Budapest, 1886. 29. 269. *Szabó István*: A magyarság életrajza, i. m. 98. *Friedrich Lotz*: Novi Vrbas-Neuwerbaß. Novi Vrbas 1935. 14. *Taba István*: Baranya megye család- és lélekszáma 1696-ban. Történeti statisztikai évkönyv 1961—1962. 61—62, 131, 142. *Maksay Ferenc*, uo. 22, 44. *Metzner Károly*: A Dunántúl gazdasági és népességi leírása a XVIII. század elejéről. Föld és Ember 1930. 169. *Gyárfás István*: A Jászkunság történetéhez a XVI. és a XVII. századból. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek IV/3—4. 1869. 8—33, 125—130. *Illéssy János*: A Jász-Kunság eladása a Német Lovagrendnek. Századok 1905. 29. *Irma Steinsch*: Die Ansiedlung der privaten Grundherren der Schwäbischen Türkei in Ungarn im 18. Jahrhundert. Budapest, 1942. 9.

A katonai teherről: *Acsády Ignác*: i. m. 24, 120—122, 188—193. *Reizner János*: Szeged története, I. Szeged, 1899. 169, 187—193, 197—204. *Takáts Sándor*: Magyar küzdelmek. Budapest é. n. 246—250, 253—254, 257—258, 262, 266. *Károlyi Árpád*: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. 2. kiadás, átdolgozta Wellmann Imre. Budapest, 1936. 66, 79—87. *Knauz Nándor*: Buda ostromához. Budapest, 1886. 14, 17, 32, 53, 60. *Villányi Szaniszló*: Három évtized Esztergom város és megye múltjából (1687—1714). Esztergom, 1892. 55, 72—74. *Wellmann I.*: Merkantilistische Vorstellungen im 17. Jahrhundert und Ungarn. In: Nouvelles études historiques, publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Budapest, 1965. I. 344—345. *Johann Nicolaus Plämtzer*: Der in böhmische Hosen ausgekleidete ungarische Libertiner . . . Würzburg, 1688. 72—73, 110—119. Urbáriumok, XVI—XVII. század. Szerk. Maksay Ferenc. Budapest, 1959. 255—271, 482—515, 553—645, 731—735, 765—784. A pusztá telkek és háztartások adatai: *Varga János*: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556—1767. Budapest, 1969. 274—279. Vö. *Hornyik János*: Kecskemét város története oklevél-tárral. Kecskemét 1860—1866. III. 126—233. *Irma Steinsch*: i. m. 10—11, 15—16. Erdély pusztulásáról *Cserei Mihály*, Történelmi Tár 1906. 509—511. Thököly véleménye: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1894. 241. Az 1698-i jelentés: *Takáts Sándor*: i. m. 291.

Az újjátelepülésről: *Wellmann Imre*: A parasztnép sorsa, i. m. 36. Vö.: *Kosáry Domokos*, i. h. 20—21. *Weidlein János*: A tolnamegyei német telepítések. Pécs 1937. 10. *Taba István*, Történeti Statisztikai Közlemények 1961—1962. 143. A népességi és a területi adatok forrásai: Magyarország népessége a Pragmatica sanctio korában 1720—1721. 34—35.* *Joannes de Lipszky*: Mappa generalis Regni Hungariae . . . Pesth 1806. Vö. *Benda Gyula*: Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767—1867. Budapest, 1973. 56—57. *Illéssy János*, i. h. 24—25. A Kancellária magyar biztosoknak adott utasítása: *Takáts Sándor*: i. m. 305. A Neoaquistica Commissio-ról: *Hornyik János*: i. m. III. 234—239, 242—245, 442—449. *Marczali Henrik*: Magyar birtokviszonyok 1711—1740. Budapesti Szemle 92. k. 1897. 1. *Mezősi Károly*: A fegyverjog megváltása a töröktől visszafoglalt területen. Századok 1942. *R. Várkonyi Ágnes*: Agrárstruktúra és a föld birtokbavételének problémái Magyarországon a török kiűzése után. Történelmi Szemle 1970. 25—26. Szabályrendeletek a jobbágyszökés ellen: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye (Corpus statutorum Hungariae municipalium). Összeállította Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Budapest, 1885—1904. (A következőkben: CS.) IV/1. 536—537 (Hont megye 1695), I. 325—326 (Fogaras kerület 1690), II/1. 306—307 (Gömör m. 1688), IV/1. 539—540 (Liptó m. 1694), III. 233—234 (Szabolcs m. 1695), IV/1. 558 (Pozsony m. 1697), IV/1. 475 (Árva m. 1685); II/1. 318 (Abaúj és Sáros m. 1691), II/1. 338—339 (Ung m. 1698), II/1. 351—353 (Abaúj m. 1701), III. 232—233, 235 (Ugocsa m. 1698, 1699), V/1. 253 (Győr m. 1700). *Csapodi Csaba*: Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. Budapest, 1933. 9. CS II/1. 361—362 (Borsod m. 1702). A végváriakról: *Takáts Sándor*: i. m. 292—295, 307—311.

A szlovákokról: *Kniezsa István*: Adalékok a magyar—szlovák nyelvhatár történetéhez. Budapest, 1941. 27—29, 42—54. A ruszinokról: CS III. 208—209. A románokról: *Györfly István*: A feketekörösvölgyi magyarság települése. Budapest, 1914. Vö.: *Karl Grünberg*: Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien. Leipzig, 1894. II. 10. A szerbekről: *Szalay László*: A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz. Pest, 1861. 22—42. *Böhm Lénárt*: Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme. Pest, 1867. I 295—299, 329, 406. *Reizner János*: i. m. I. 204—206. *Dudás Gyula*: A magyarországi szerbek szereplésének története. Történelmi és Régészeti Értesítő 1886. 85—93, 129—130. *Dudás Gyula*: A bácskai és bánsági szerbek története a XVI. és XVII. században. Zombor, 1896. 41—51. *Kiss Miklós*: Erzsébet cárnő szerb telepítései. Maros-Vásárhely. 1909. 9—14. Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums. Hrsg. v. C. Petersen, H. Ruth, O. Schel, H. Schwalm. I. Breslau, 1933. 302. *Weidlein János*: i. m. 10—12. *Taba István*: A XVII. század végének telepítéspolitikája. Történetírás 1938. 86—99. *Takáts Sándor*: i. m. 272—278, 288—289, 310—311, 314. *Nagy Lajos*: Rácok Budán és Pesten (1686—1703). Tanulmányok Budapest múltjából XII. 1959. 59—67. *Taba István*, Történeti statisztikai évkönyv 1961—1962. 142. *Irma Steinsch*: i. m. 8—9, 11. 20—21, 23—24. Urbáriumok, i. m. 690. A németekről: *Villányi Szaniszló*: Néhány lap, i. m. 49. Das Deutschtum in Rumpfungarn. Hrsg. v. J. Bleyer. Budapest, 1928. 47—49. *Otto-Albrecht Isbert*: Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Langensalza—Berlin—Leipzig, 1931. 129—131. Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums, i. m. I. 302, 665. *Weidlein János*: i. m. 25, 39. *Sinkovics István*, i. h. 279—280. *Taba István*, Történetírás 1938. 85—86. Agrarverfassung der deutschen Auslandsiedlungen in Osteuropa. Hrsg. v. M. Sering und C. von Dietze I. Berlin, 1939. XXXVIII. *Irma Steinsch*: i. m. 20, 35—28.

A táj átalakulásáról: Zala megyei adatok: Országos Levéltár, P 108. Rep. 38 m. 544 (1689-ből, Ila Bálint közlése). *Károlyi Árpád*: i. m. 80. *Sinkovics István*, i. h. 267—268. *Acsády Ignác*: i. m. 27, 29, 32. *Wenzel Gusztáv*: Magyarország mezőgazdaságának története. Budapest, 1887. 350—352. *Hornyik János*: i. m. III. 202. *Reizner János*: i. m. I. 169. *Rapaics Rajmund*: Az Alföld növényföldrajzi jelleme. Erdészeti Kísérletek 1918. *Kaán Károly*: A magyar Alföld. Budapest, 1927. 14—35, 46—56. *Weidlein János*: i. m. 10. *Baranyay Tivadar*: A rácok elterjedése és településformái Baranyában. Pécs, 1940. 19. *Soó Rezső*: A magyar pusztá fejlődéstörténetének problémája. Földrajzi Közlemények 1931. 2—14. *Kaán Károly*: Alföldi kérdések. Budapest, 1939. 27—43, 159—169, 313—318, 340. *Mendöl Tibor*: Az új települési rend. In: Magyar művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. IV. Budapest é. n. 169—173. *Soó Rezső*: Az Alföld növényzete kialakulásának mai megítélése és vitás kérdései. Budapest, 1959. 3—4. *Soó Rezső*: A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve I. Budapest, 1964. 90—95. A vizekről: *Mendöl Tibor*: Szarvas földrajza. Budapest, 1928. 29—30, 35—36. *Takács Gyula*: A somogyi Nagyberék. Pécs, 1934. 18—19. *Andrásfalvi Bertalan*: A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és a XIX. században. Pécs, 1965. 4—7. *Müller Róbert*: Régészeti terepbejárások a göcseji „szemek” vidékén és településtörténeti tanulságaik. Zalaegerszeg 1971. 86—87. Vö.: Magyarország vízborította és vízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt. (Térkép.) Szerk. A M. kir. Földművelésügyi Minisztérium Vízrajzi Intézete. Budapest, 1938.

A településhálózatról: *Weidlein János*: i. m. 10. *Szamota István*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Budapest, 1891. 449. Békés megyében az Árpád-korban még 80, a Hunyadiak korában 107 helységet számláltak, 1720-ra (már újiatelepülés után) 13 maradt belőlük. Ld. *Györfly György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest, 1963. 502—515. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Budapest, 1890. 656.

A településformákról: *Györfly István*: Magyar falu, magyar ház. Budapest, 1943. 22—24, 31—33, 55, 72—77. *Majlát Jolán*: Egy alföldi évis-város kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a meglepedéstől a XVIII. század elejéig. Budapest, 1940. 52—93, 199—200. *Márkus István*: Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII—XVIII. században. Kecskemét, 1943. 35—75. *Balogh István*: Határhasználat Hajdúböszörményben a XVIII. században. Ethnographia 1954. 446—447; 1955. 101, 106. *Soós Imre*: Heves megye benépesülése, i. m. 7—8. *Soós Imre*: A jobbágyföld sorsa, i. m. 18—28, 50, 81. *Wellmann Imre*: Határhasználat az Alföld északnyugati peremén a XVIII. század első felében. Agrártörténeti Szemle 1967. 348—353, 357—358 (további irodalommal). *Hofer Tamás*: Dél-Dunántól településformáinak történetéhez. Ethnographia 1955. 140, 152, 165—166. *Hofer Tamás*: Csűrök és istállók a falun kívül. Ethnographia 1957. 377, 407—410, 417—421. II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Ford. Vas István. Budapest, 1948. 139. *Kosáry Domokos*, i. h. 21—29, 31—32. *Hornyik János*: i. m. III 129—132, 317—318, 327, 443—447. (A Pest megyei szolgabíró írja intelmül: Gömör megyében a németek megrohanták a falvakat, fölégették, számtalan felnőttet és gyermeket lekaszaboltak. Caraffa 1683. december 17-i kiáltványa: Ila a nép a kivetett szolgáltatásokkal adós marad,

a hadinép rájuk megy, marháikat elhajtja, többi jószágukat felprédálja, házaikat feldúlja, fölégeti, magukat kardélre hányja, még a csecsemőkön sem könyörül, hogy emlékeztük se maradjon a világon.) *Reizner János*: i. m. I. 162—164, 169.

A földesúri gazdaságról: *Szabó István*: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Budapest, 1948. 276. *Villányi Szaniszló*: Néhány lap, i. m. 46—50. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1904. 306—311. *Purjesz István*: A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében. Levéltári Közlemények 1958. 175—183. *Martinus Szent-Ivány*: Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea. Tyrnavia 1689—1702. I. 194—206, 215—229, 242—268, II. 266—274. III. 177—223. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1898. 204—210; 1894. 146—166, 239—263, 78—87. *Hildenstab György*: Közgazdasági viszonyaink II. Rákóczi Ferenc korában. Székelyudvarhely, 1910. 87—89. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1903. 284—285.